SAYHUN

ISSN 2992-9164 (P)
E-ISSN 3030-3990 (E)

ILMIY AXBOROTNOMASI

Scientific bulletin of Sayhun

GULISTON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
GDPI-2022

Guliston davlat pedagogika instituti
“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali
2026-yil 1-son

Bosh muharrir: J.X.KARSHIBAYEV – b.f.d., dotsent
Mas’ul muharrirlar: A.A.QALANDAROV – f.-m.f.b.f.d, dotsent
N.A.AYAQULOV – f.f.b.f.d, dotsent

TAHRIR HAY’ATI:

Aniq va tabiiy fanlar hamda ularni o‘qitish metodikasi:
1. Aripov Mirsaid Mirsidikovich, f.-m.f.d. prof. (O‘zMU)
2. Xaldjigitov Abduvali Abdisamatovich, f.-m.f.d. prof. (O‘zMU)
3. Rahmonov Zafar Ravshanovich, f.-m.f.d., dots. (O‘zMU)
4. Niyozov Muhamad Bahronovich, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
5. Fazilova Surayyo Abdumalikovna, k.f.n. (GulDPI)
6. Karshibayev Xazratqul Kilichiyevich b.f.d., prof. (GulDU)
7. Yunusov Oybek Xabibullayevich, b.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
8. Maxmudjonov Zafar Murodjon o‘g‘li, b.f.b.f.d. (GulDPI)

Ijtimoiy-siyosiy fanlar va ularni o‘qitish metodikasi:
1. Asqarov Ahmadali, O‘z.FA akademigi. t.f.d., prof.
2. Saitkasimov Akbar Isaxanovich, f.f.d., prof. (JDPU)
3. Kurbanov Eldar Ermamatovich, s.f.b.f.d. (GulDPI)
4. Saidkulov Nuriddin Akramkulovich, s.f.b.f.d. (GulDPI)
5. Asatulloyev Abror Asatulloyevich, f.f.d., v.b. prof. (GulDPI)
6. Tuychiboyev Bahodir Bosimovich, t.f.n, dotsent. (GulDPI)
7. Mirzaliyev Ulug’bek Begmurzayevich, t.f.b.f.d., dotsent. (GulDPI)
8. Mansurov Abdulaziz Akbarjonovich, f.f.b.f.d. (GulDPI)

Pedagogika:
1. Djurayev Risbay Xaydarovich, O‘zFA akademigi, p.f.d., prof.
2. Komilov Jamoliddin Karimjonovich, p.f.d., prof. (GulDPI)
3. Qulmamatov Sindorqul Ibragimovich, p.f.n., dots. (GulDPI)
4. Samatova DilraboYusufovna, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
5. Nurumbekova Yarkinay Anormatova, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
6. Jumaboyev Nabi Pardaboyevich, p.f.b.f.d. dots. (GulDPI)
7. Elmuratova Dilrabo Muxammatovna, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
8. Toshmatova Mukarram Djumanovna, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
9. Isayeva Guli Parpiyevna, p.f.n., dots. (GulDPI)
10. Ergashev Rustam Nadjimovich, p.f.n., dots. (GulDPI)

Filologiya va uni o‘qitish metodikasi:
1. Djumanova Dilbar Rahimovna, fil.f.d., prof. (O‘zDJTU)
2. Bakiyeva Gulamdon Xisomovna, fil.f.d., prof. (O‘zDJTU)
3. Aytbayev Dilshodxo‘ja Temirbayevich, f.f.d., prof. (GulDPI)
4. Kurbanov Bahrom Shukriyevich, fil.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
5. Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich, fil.f.d., dots. (GulDPI)
6. Abdukadirova Nasiba Alimjanovna, p.f.b.f.d., dots. (GulDPI)
7. Nasrullaev Elmurod Djumabayevich f.f.d., dots. (GulDPI)

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali elektron to‘plam sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA) ning 2023-yil 9-martdagi № 067833 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi.

O‘zbekiston Milliy kutubxonasiga 2023-yil 11-oktabrdagi murojaat asosida ISSN 2992-9164 tartib raqami berildi. 2024-yil 20-iyunda (online) E-ISSN 3030-3090 raqamini oldi.

OAK Rayosatining 2024-yil 28-avgustdagi 360/5 qaroriga muvofiq **“Pedagogika”** fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnalda ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalari, bugungi kunning dolzarb muammolari, ta’limdagi innovatsiyalar, fan va texnikaga oid yangiliklar aks etgan ilmiy xabarlar chop etiladi.

Jurnal professor-o‘qituvchilar, mustaqil izlanuvchilar, doktorantlar, magistrantlar, iqtidorli talaba-yoshlarning ilmiy hamda uslubiy maqolalarini chop etishlari uchun mo‘ljallangan.

Jurnal uchun maqolalar o‘zbek, rus va ingliz tillarida qabul qilinadi:

Maqolalar ***sayhunaxborotnomasi@mail.ru*** elektron pochtasi yoki ***@olmosbekhidirov,*** telegram manzili orqali yil davomida qabul qilinadi, jurnal nomerlari har kvartalda bir marta chop etiladi.

VEB TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA INTELLEKTUAL KOMPETENSIYALARNI TAKOMILLASHTIRISHGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Niyozov Muhammad Baxronovich, Guliston davlat pedagogika instituti “Aniq fanlar” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)
e-mail: niyozovinfo@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada veb texnologiyalar yordamida talabalarda intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishdagi roli va ahamiyati tadqiq etiladi. Kompetensiyaning asosiy turlari, intellektual kompetensiya tushunchasi ilmiy adabiyotlardagi talqini tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida ta’lim muassasalari tomonidan bevosita qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: intellektual kompetensiya, veb texnologiyalar, kompetensiya turlari, Bloom taksonomiyasi, DigComp, ta’lim jarayoni

ТРЕБОВАНИЯ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ОСНОВЕ ВЕБ-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. Аннотация. В статье исследуется роль и значение веб-технологий в развитии интеллектуальных компетенций у студентов. Анализируются основные виды компетенций, трактовка понятия интеллектуальной компетенции в научной литературе. Результаты исследования могут быть непосредственно использованы образовательными учреждениями.

Ключевые слова: интеллектуальная компетентность, веб-технологии, виды компетенций, таксономия Блума, DigComp, образовательный процесс.

REQUIREMENTS FOR IMPROVING INTELLECTUAL COMPETENCIES BASED ON WEB TECHNOLOGIES

Annotation. The article examines the role and importance of web technologies in the development of intellectual competencies among students. The main types of competencies are analyzed, as well as the interpretation of the concept of intellectual competence in the scientific literature. The research results can be directly used by educational institutions.

Keywords: intellectual competence, web technologies, types of competencies, Bloom's taxonomy, DigComp, educational process

Kirish. XXI asr ta’limida pedagogik innovatsiyalarni keng ko‘lamda qo‘llash jahon taraqqiyotining global tendensiyasiga aylandi. Pedagogik innovatsiyalar ko‘lamining ortib borishi, mamlakatda modernizatsiya jarayoni tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan ayni davrda ta’lim sohasiga yangiliklarni tizimli ravishda kiritishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Yangilangan ta’lim tizimini joriy etishda har bir pedagogning o‘z faniga va malakali kadrlar tayyorlashga oid yangiliklarni muntazam o‘rganib borib, ularni o‘z ish faoliyatida izchil qo‘llay bilish mahoratiga ega bo‘lishi bugungi kunning muhim talabidir. Xususan raqamli transformatsiya hamda ish bozoridagi tezkor o‘zgarishlar ta’limdan ko‘proq “bilim + qobiliyat”ga ega shaxslarni tayyorlashni talab etmoqda. Bu esa intellektual kompetensiyalarni shakllantirishni muhim vazifaga aylantiradi. “Intellektual kompetensiya” atamasi talabalarning ma’lumotni qabul qilish, tahlil qilish, mustaqil yechim taklif qilish, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o‘zida birlashtiradi. Shunday ekan, ta’lim jarayonida faqat faktlarni o‘rgatish emas, balki kompetensiyalarni – ya’ni amaliy, kognitiv, metakognitiv qobiliyatlarni shakllantirish asosiy maqsadga aylanishi lozim.

Raqamli transformatsiya jarayonida oliy ta’lim tizimi tub o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Veb texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini yangicha tashkil etish imkoniyatini yaratib, an’anaviy o‘qitish usullarini samarali raqamli vositalar bilan boyitmoqda. Intellektual kompetensiya – tanqidiy fikrlash, muammo hal etish, kreativlik va ma’lumotlarni tahlil qilish qobiliyatlarining yig‘indisi – bugungi raqamli iqtisodiyot sharoitida mutaxassislik malakasining asosiy tarkibiy qismiga aylangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ta’lim sifatini oshirish va raqamli savodxonlikni kengaytirish muhim ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Shu munosabat bilan, veb texnologiyalardan ta’limda samarali foydalanish masalasi ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Kompetensiya” atamasi pedagogika va psixologiya sohasiga ilk bor Robert White tomonidan 1959 yilda qo‘llanilgan bo‘lib, *“Motivation Reconsidered: The Concept of Competence”* nomli maqolasida ushbu tushunchani keng yoritgan [2]. U kompetensiyani faqat bilim emas, balki amaliy harakatga tayyorlik va natijaga erishish imkoniyati deya ta’riflagan. Keyinchalik bu tushuncha ta’lim tizimiga kirib kelib, “kompetensiyaviy yondashuv”ning asosiga aylandi. Ya’ni, ta’limning maqsadi faqat bilim berish emas, balki o‘quvchini real hayotda bilimini qo‘llay oladigan darajaga yetkazish deb qarala boshlandi .

Keyinchalik N.Xomskiy, D.Xaims, B.Bloom kabi olimlar tomonidan kompetensiya tushunchasi rivojlantirilgan. Hozirgi kunda bu tushuncha bilim, ko‘nikma, malaka va kasbiy fazilatlarning uyg‘un birligi sifatida talqin etiladi [3].

Kompetensiyaning asosiy turlari odatda quyidagilarga bo‘linadi:

Kasbiy kompetensiya – muayyan kasb yoki mutaxassislik bo‘yicha zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash hamda amalda qo‘llash qobiliyati.

Ijtimoiy kompetensiya – jamiyatda samarali muloqot qilish, jamoada ishlash, hamkorlik va ijtimoiy munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish qobiliyati.

Kommunikativ kompetensiya – fikrni aniq va ravon ifodalash, boshqalarni tushunish, og‘zaki va yozma nutq orqali samarali aloqa o‘rnatish layoqati.

Axborot kompetensiyasi – axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan maqsadli foydalanish qobiliyati.

Raqamli kompetensiya – zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali va xavfsiz foydalanish ko‘nikmasi.

Shaxsiy kompetensiya – o‘zini boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish, o‘z ustida ishlash va o‘zini rivojlantirish qobiliyati.

Intellektual kompetensiya – mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish hamda yangi bilimlarni o‘zlashtirish qobiliyati.

Madaniy kompetensiya – milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, madaniyatlararo muloqotga tayyorlik.

Fuqarolik kompetensiyasi – jamiyat va davlat oldidagi huquq va burchlarni anglash, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lish.

O**‘quv-bilish kompetensiyasi** – mustaqil o‘rganish, bilim olish usullarini egallash va ta’lim jarayonida faol ishtirok etish qobiliyati.

Bu turlar ta’lim jarayonida shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy jamiyatda intellektual kompetentsiyalarning roli tobora ortib bormoqda. Bu o‘sish quyidagi omillar bilan bog‘liq: birinchidan, bilimlar iqtisodiyotiga o‘tish bilan bilimlarning tez eskirishi va doimiy yangilanishi talab etilmoqda; ikkinchidan, murakkab muammolarning ko‘payishi (ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy) samarali yechimlar talab qilmoqda; uchinchidan, raqamlashtirish jarayonlari yangi ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni zarur qilmoqda [5].

Intellektual kompetensiya tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. Xalqaro tadqiqotchilar Bloom (1956) va uni Anderson & Krathwohl (2001) tomonidan takomillashtirilgan kognitiv domenni quyidagi darajalarda tariflaydilar:

Bilish (Knowledge) – faktlarni, tushunchalarni, atamalarni eslab qolish, nomlash, takrorlash.

Tushunish (Understanding) – ma’lumotni tushunish, uzaytirish, qayta ifodalash, tushuntirish.

Qo‘llash (Application) – bilimlarni yangi, reallikka yaqin vaziyatlarda amalga oshirish.

Tahlil qilish (Analyzing) – ma’lumotni tarkibiy qismlarga bo‘lish, o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash.

Baholash (Evaluating) – me’yorlar asosida fikr yoki yechimni baholash.

Yaratish (Creating) – yangi ma’lumot, g‘oya, loyiha yoki amaliy mahsulot yaratish.

Zamonaviy veb-texnologiyalar (Web 2.0/3.0, bulutli xizmatlar, AI va interaktiv platformalar) ushbu darajalarning har birini maqsadli va samarali qo‘llab-quvvatlaydi. Quyida har bir daraja uchun aniq misollar va ularni amalda qo‘llash usullarini keltirib o‘tamiz:

1. Bilish darajasi (faktlarni eslab qolish). Veb-qidiruv tizimlari (Google, Yandex), onlayn ensiklopediyalar (Wikipedia). Flashcard va quiz platformalari: Anki,

Quizlet, Kahoot!, Google Forms testlari. AI yordamida avtomatik kartochkalar yaratish (Notion AI, ChatGPT).

2. Tushunish darajasi (ma’lumotni izohlash va talqin qilish). YouTube, Khan Academy, Coursera videodarslari va interaktiv infografikalar. Mind-mapping vositalari: MindMeister, Canva, Miro, XMind. AI chat-botlar (Grok, Claude, Gemini) orqali murakkab tushunchalarni soddalashtirib tushuntirish.

3. Qo‘llash darajasi (nazariyani amaliyotda qo‘llash). Virtual laboratoriyalar: PhET Interactive Simulations, Labster. Onlayn mashq platformalari: CodePen, Google Colab, Desmos (matematika). LMS tizimlari (Moodle, Google Classroom, Edmodo) orqali real hayotdagi vazifalarni bajarish.

4. Tahlil qilish darajasi (ma’lumotlarni parchalash va munosabatlarni topish). Ma’lumotlar tahlili vositalari: Google Data Studio (Looker Studio), Tableau Public, Excel Online. Forum va munozara platformalari: Reddit, Discord, Stack Overflow. AI asosidagi tahlil vositalari (Perplexity, Grok) – matnni avtomatik tahlil qilish.

5. Baholash darajasi (fikrlarni baholash va tanqidiy fikrlash). Peer-review (hamkasblar baholashi): Google Docs + rubrika, Peergrade. Baholash platformalari: Turnitin, Rubric Maker, Socrative. AI yordamida avtomatik baholash (Grammarly, ChatGPT rubricasi).

6. Yaratish darajasi (yangi mahsulot yaratish – eng yuqori daraja). Kontent yaratish vositalari: Canva, Adobe Express, CapCut (veb-versiya). Blog va veb-saytlar: WordPress, Wix, Notion. Hamkorlik loyihalari: Google Workspace, Figma, GitHub, Miro. AI yordamida kreativ yaratish: Grok Imagine (rasm yaratish), Suno (musiqa), video generatorlar.

Zamonaviy veb-texnologiyalarning asosiy afzalligi shundaki, ular barcha darajalarni birlashtirib, individualizatsiyalashgan ta’limni (personalized learning) ta’minlaydi, masalan:

- LMS (Learning Management Systems) – Moodle, Canvas, Google Classroom.
- AI-o‘qituvchilar – talabaning darajasini avtomatik aniqlab, mos material taklif qiladi.
- Web 3.0 elementlari (blockchain, metaverse) – talabalar o‘z yaratgan kontentlarini NFT shaklida saqlashi mumkin.

Veb-texnologiyalar yordamida intellektual kompetensiyalarga qo‘yiladigan talablar zamonaviy ta’limda va mehnat bozorida muhim hisoblanadi. Veb-texnologiyalar (Web 2.0/3.0, AI, bulutli xizmatlar) nafaqat ta’lim jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi, balki intellektual ko‘nikmalarga (kognitiv, metakognitiv va ijtimoiy) yangi talablar qo‘yadi. Bu talablar Bloomning raqamli taksonomiyasi (Bloom’s Digital Taxonomy) va DigComp (European Digital Competence Framework) kabi xalqaro standartlarda aks etadi.

Bloomning raqamli taksonomiyasi talablari

Bloom darajasi	An’anaviy ko‘nikma	Raqamli talab (veb-texnologiyalar)	Misol vositalar
Bilish	Eslab qolish	Bookmark, search, tag qo‘yish	Quizlet, Google Keep

Tushunish	Tushuntirish	Annotate, summarize, blog yozish	Padlet, Notion AI
Qo‘llash	Amaliyotda qo‘llash	Upload, simulate, execute	Kahoot, PhET, Google Colab
Tahlil	Parchalash	Mind map, deconstruct, data analyze	Miro, Tableau
Baholash	Baholash	Critique, review, debate online	Peergrade, Socrative
Yaratish	Yangi yaratish	Design, program, publish, remix	Canva, GitHub, CapCut

Yuqoridagi jadval Bloom taksonomiyasining har bir darajasida intellektual kompetensiyalarga qo‘yiladigan talablarni va ularga mos veb texnologiyalarni tizimli ko‘rsatadi.

Xulosa. Veb texnologiyalarning ta’imdagi samaradorligi ularni qo‘llash texnologiyasiga, o‘qituvchining raqamli savodxonligiga va ta’lim muhitining texnik ta’minlanganligiga bevosita bog‘liq. Kelajakda sun’iy intellektga asoslangan moslashuvchan ta’lim tizimi va virtual ta’lim muhitlarini o‘quv jarayoniga integratsiya qilish bo‘yicha tadqiqotlar istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Veb-texnologiyalar yordamida intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish – bu shunchaki kompyuterni o‘rganish emas, balki fikrlash jarayonini raqamli asrga moslashtirishdir. O‘qituvchilar va talabalarga veb-texnologiyalarni to‘g‘ri va samarali qo‘llash orqali intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishda katta yutuqlarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Farmoni.
2. Robert White. Motivation reconsidered: The concept of competence. // Psychological Review, Vol. 66, No. 5, 1959, 297–333 p. (https://www.sci-hub.ru/10.1037/h0040934).
3. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay Co., 1956. - 207 p.
4. Jo‘rayev H.O. Talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda web platformalar vositalari asosida takomillashtirish metodikasi // Journal of international scientific research Volume 2, Issue 1, January, 2025, 200-205 b.
5. Kurbanov A. Intellektual kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi // Жамият ва инновациялар Special Issue – 01 (2022). 268-277 b.

SIRDARYO VILOYATI – O‘ZIGA XOS TURIZM OBYEKTI SIFATIDA

Yuldashov Abrorjon Ubaydulloyevich, GDPI, Tabiiy fanlar kafedrasi dotsenti
e-mail: abroryuldashov56@gmail.com
Yoqubov Sirojiddin Isomiddin o‘g‘li, 2-kurs magistrant,
e-mail: yoqubovsirojiddin84@gmail.com
Ahmedova Vasila Ummatqul qizi, 1-kurs magistrant,
e-mail: asilaahmedova421@gmail.com
Meliqo'ziyev Sunnatullo Baxtiyor o‘g‘li, 1-kurs magistrant,
e-mail: sunnatullomeliqoziyev0727@gmail.com
Shermatov Jasurbek Abdukarim o‘g‘li, 1-kurs magistranti,
e-mail: vip.jasurbek777@gmail.com

Annotatsiya. Bugungi kunda Sirdaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish va davlat tomonidan huquqiy tartibga solish borasida katta yutuqlarga erishildi. Turizmni rivojlantirish maqsadida tadbirkorlarga juda katta imtiyoz va imkoniyatlar yaratib berilganligi soha rivojining asosiy omili bo‘ldi va xorijiy mamlakatlardan katta miqdorda valyuta kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Kalit so‘zlar: Sardoba, agro-ekoturizm, turistik resurslar, turistik infratuzilma, turistik-rekretsion resurslar, turistik imkoniyatlar, arxeologik turizm resurslari.

СЫРДАРЬИНСКАЯ ОБЛАСТЬ — КАК УНИКАЛЬНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ

Аннотация. Сегодня Сырдарьинская область добилась больших успехов в развитии туристической индустрии и ее правовом регулировании государством. Главным фактором развития отрасли стало предоставление предпринимателям больших привилегий и возможностей для ее развития.

Ключевые слова: Сардоба, агро-экотуризм, туристические ресурсы, туристическая инфраструктура, туристическо-рекреационные ресурсы, туристические возможности, ресурсы археологического туризма.

SYRDARYA REGION AS A UNIQUE TOURIST DESTINATION

Annotation. Today, the Syrdarya region has achieved significant success in developing its tourism industry and its legal regulation by the state. The main driver of the industry's growth has been the provision of extensive privileges and opportunities for entrepreneurs to develop it.

Keywords: Sardoba, agro-ecotourism, tourist resource, tourist infratuzilma, tourist-recreational resource, tourist imkoniyatlar, archaeologist tourist resource.

Kirish. Sirdaryo viloyati 1963-yil 16-fevralda tashkil topgan bo‘lib Shimoldan Qozog‘iston Respublikasi, sharqdan Toshkent viloyati, janubdan Tojikiston Respublikasi va g‘arbdan Jizzax viloyatlari bilan chegaradosh. Relyefi asosan to‘lqinsimon tekislik bo‘lib, janubdan shimoli-g‘arbga pasayib boradi. Mirzacho‘l dashtining bir qismi viloyat hududiga kiradi. Absolyut balandligi shimolda 230 m, markaziy qismida 400–450 m, janub va janubi-g‘arbda 600–650 m. Sharqida keng Sirdaryo vodiysi joylashganViloyatning yer maydoni 4,3 ming km^2 ni tashkil etadi. Ma’muriy markazi Guliston shahri. Aholi soni 930843 ming kishidan ortiq (01.01.2025-yil). Ma’muriy tuzilishi 8 ta tuman, 5 ta shahar va 25 ta shaharchadan iborat. Yirik shaharlari: Guliston, Yangiyer, Sirdaryo, Shirin va Baxt.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Turizm sohasining nazariy masalalari, uning barqaror rivojlanishi hamda hududiy xususiyatlari xorijlik va respublikamizdagi tegishli soha mutaxassislari tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Masalan, xorijiy olimlardan Pearce D.G., Butler R.W. (1999) kabi olimlar asarlarida uning ilmiy-nazariy jihatlari ko‘rib chiqilgan. Xuddi shu kabi tadqiqotlar, lekin faqatgina uning hududiy rivojlantirish negizida ko‘rib chiqilgan masalalar Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) davlatlaridan Zorin I.V., Kaverina T.P., Kvartalnov V.A. (2005), Bogolyubov V.S., OrlovskayaV.P. (2005), Durovich A.P., Kabushkin N.I., Sergeyeva T.M. (2003), Senin V.S. (2003), Xristov T.T. (2005), Chudnovskiy A.D. (2014), Fedsov V.G. (2008), Birjakov M.B. (2000) kabi mutaxassislarning ilmiy ishlarida bayon etilgan. O‘zbekiston Respublikasida Abduraxmonov Q.X. (2013), Boltaboyev M.R. (2017), Pardayev M.Q. (2006), Tuxliyev I.S., Qudratov G‘.H. (2007), Tuxliyev N., Abdullayeva T. (2006), Turayev B.X. (2005), Nigmatov A.N. (2011, 2012, 2018–2021), Aliyeva M.T. (2007) kabi iqtisodchi va geograf olimlarning ilmiy tadqiqotlarida turizm sohasini mamlakatimizda rivojlantirishga oid takliflari ishlab chiqilgan. Hamidov O.X. (2006), Ibragimov N.S. (2017), Ro‘ziyev S.S. (2007), Shamuratova N.T. (2011), Kamolov B.X. (2017), Yakubjonova Sh.T. (2012), Shomurodova Sh.G. (2020), Mahmudov M.M. (2021) kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida esa O‘zbekiston va uning ma’muriy hamda mintaqaviy birliklarida turizmning ilmiy-nazariy asoslariga alohida urg‘u berilgan. Yuqorida keltirilgan ilmiy ishlar tahlili asosida shuni ta’kidlash zarurki, Sirdaryo viloyatida turizmni rivojlantirishning hududiy xususiyatlari yetarlicha o‘rganilib, ta’lim tizimiga joriy etilmaganligi mazkur tadqiqot mavzusining tanlanishiga asos bo‘ldi.

Viloyat tarixi haqida guvohlik beruvchi yodgorliklardan biri Sardoba tumani hududida joylashgan Sardoba yodgorligidir. Sardoba forscha (sard – sovuq, zah hamda ob – suv) “muzdek suv” degan ma’noni anglatadi.

Sardobalar karvon yo‘llarida qurilgan va ipak yo‘ladagi karvonlarni suvga bo‘lgan ehtiyojini qondirgan. Ular hanuzgacha o‘z jozibadorligini yo‘qiotmagan va ichki hamda tashqi turizmni rivojlantirishning asosiy obyektlaridan bo‘lib hisoblanadi (1-rasm). O‘tgan asr tarixchilarining yozishicha, yog‘ochli sardobasi yaqinida karvonsaroy hamda bog‘-rog‘lar bo‘lgan. Sardoba gumbazsimon ko‘rinishga ega. U nihoyatda sifatli g‘ishtdan qurilgan. G‘ishtlar kvadrat shaklida bo‘lib, ularning hajmi

25x25x5 sm. dir. Gumbazning ichki diametri 15 metr, balandligi 12 metrni tashkil etadi. Ichki qismida 2 metr balandlikda yopiq, uyasimon tuynuklar joylashgan. O‘tgan asrda sardoba ichida Yevropaliklar tomonidan quduq qazilgan. Ushbu quduqning devorlari yog‘och bilan o‘ralgan. Sardoba devorining qalinligi pastki qismida 1,5 metrni tashkil etsa, yuqoriga ko‘tarilgan sari yupqalashib boradi. Eng yuqori qismida uning qalinligi bir g‘isht ko‘rinishida bo‘ladi. Suvning aynib qolmasligi uchun sardobada uchta ventilyatsion tuynuklar o‘rnatilgan. Gumbazning yuqori qismi shu maqsadda ochiq qoldirilgan. Shu sababli sardoba suvi muzdek, toza va tiniq bo‘lgan.

Sirdaryo viloyatidagi sardobada o‘tkazilayotgan turistik bayramlar (1-rasm)

Viloyatda yerni kompleks o‘zlashtirish ilk bor XX asrning 50-yillarda amalga oshirilgan. Asrlar davomida kimsasiz, to‘qay va butazorlardan iborat Mirzacho‘l hududida o‘zlashtirish ishlari natijasida obod shahar va qishloqlar, sug‘orish inshootlari, ishlab chiqarish korxonalari va ho kazolar bunyod etilgan.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so‘ng Sirdaryo viloyatida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda muhim o‘zgarishlar ro‘y berdi. Viloyat hududidan “Toshkent-Termiz” Katta O‘zbek Trakti o‘tgan. Mustaqillik yillarida viloyatda qurilish, shahar va qishloqlarni obodonlashtirish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Mustaqillik bosh maydonining rekonstruksiyasi, Xotira maydoni, Markaziy va tijorat banklari binolari, Birja va Biznes markazlari, “ Ma’naviyat va ma’rifat” markazi, “Kemping” tipidagi majmua, zamonaviy vokzal, ko‘p qavatli turar-joy binolari, “Alpomish” sport saroyi, Boks saroyi, Markaziy o‘yingoh, Suzishhavzasi va boshqa sport komplekslari bunyod etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Viloyatning umumiy maydoni 427,6 ming gektarni tashkil etib, uning qariyb 60 foizida dehqonchilik qilinadi. Bir foizga yaqin maydoni o‘rmonzorlardan iborat bo‘lsa, 5 foizini yaylov tashkil qiladi.

Viloyat hududida bitta muhofaza etiladigan hudud mavjud. U ham bo‘lsa, Sirdaryo bo‘yidagi to‘qayzorlarda 1995-yili tashkil etilgan va noyob yovvoyi qushlarni ko‘paytirishga ixtisoslashgan “Sayhun” xo‘jaligidir. Xo‘jalik faoliyati yovvoyi o‘rdak va g‘ozlarni ko‘paytirishdan tashqari 382 gektar maydondagi to‘qayzorlarni ham asl holatda saqlab qolishga yo‘naltirilgan. Bu yerda O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”ga kiritilgan 30 xildan ortiq daraxtsimon va butasimono‘simliklar o‘sadi, dasht qora iloni, to‘ng‘iz, shoqol, Sirdaryo qirg‘ovuli kabi 20 xildan ziyod yovvoyi parranda qo‘nim topgan.

Viloyatning turistik imkoniyatlari. Hozirgi kunda, Sirdaryo viloyati hududida 78 ta turistik obyekt ro‘yxatga olingan bo‘lib, shundan 18 tasi arxeologik, 15 tasi arxitektura va 41 tasi monumental san’at yodgorliklari hamda 4 tasi diqqatga sazovor joylardir [1, 4-b.].

Yuqoridagi turistik obyektlarni Sirdaryo viloyati ma’muriy-hududiy birliklari bo‘yicha tahlil qilganda, quyidagilarni ko‘rish mumkin (1-jadval). Viloyat turizm obyeklarining salmog‘i bo‘yicha Guliston shahri alohida o‘rin tutadi. Shaharning viloyat turizm obyektlaridagi ulushi 34,6 foizni tashkil etadi. Undan keyingi o‘rinda 11,5 foiz bilan Sirdaryo va Xovos tumanlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

1-jadval. Sirdaryo viloyatining ma’muriy-hududiy birliklari bo‘yicha obyektlarning turizm turlari bo‘yicha taqsimlanishi

T/r	Mamuriy-hududiy birliklar	Turizm turlari				Jami
		arxeologik	arxitektura	Monumental	diqqatga sazovor joylar	
1.	Sirdaryo	4	1	4	-	9
2.	Sayhunobod	6	-	-	-	6
3.	Guliston	1	3	1	-	5
4.	Oq oltin	1	-	4	-	5
5.	Sardoba	1	1	1	-	3
6.	Xavos	3	2	-	4	9
7.	Guliston shahri	1	8	18	-	27
8.	Boyovut	1	-	3	-	4
9.	Mirzobod	-	-	3	-	3
10.	Shirin sh.	-	-	2	-	2
11.	Yangiyer sh.	-	-	5	-	5
Jami		18	15	41	4	78

Tahlil va natijalar. Viloyat turizm obyeklarining salmog‘i bo‘yicha Guliston shahri alohida o‘rin tutadi. Shaharning viloyat turizm obyektlaridagi ulushi 34,6 foizni tashkil etadi. Undan keyingi o‘rinda 11,5 foiz bilan Sirdaryo va Xovos tumanlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin. Lekin, qolgan tuman va shaharlarni hech birining salmog‘i 10 foizga yetmaydi yoki bo‘lmasa eng ko‘pi bilan 6 ta turistik obyekt joylashganini ko‘rish mumkin.

Viloyatda mehmonxona va shunga o‘xshash turistlarni joylashtirish vositalarining umumiy soni 18 ta bo‘lib, joylar soni esa 1042 tani tashkil etadi.

Bundan tashqari, viloyatda 1 ta muzey, 1 ta teatr, 4 ta madaniyat va istirohat bog‘lari mavjud. Muzeyda turli eksponatlar fondi 1296 ta bo’lib, shulardan: rassomlik 174 ta, numizmatika 199 ta, maishiy va etnografiya buyumlari 127 ta, amaliy san’at buyumlari 291 ta, suratlar 96 ta, arxeologiya buyumlari 358 ta, qadimgi rasmiy hujjatlar 7 ta va boshqalar 44 tani tashkil etadi. Madaniyat va istirohat bog‘larining umumiy maydoni 14,6 ga dan iborat. Ularda 30 tadan ortiq attraksionlar foydalanishga topshirilgan.

Sirdaryo viloyati mamlakatimizning markaziy qismida, mintaqamizdagi eng katta daryolardan birining bo‘yida joylashgan bo‘lib, hududda

sayyohlikning ayrim turlari, ayniqsa agro-ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari katta. Shuni hisobga olgan holda, Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tomonidan viloyatning mazkur yo‘nalishdagi salohiyatini oshirish yo‘lida izchil ishlar olib borilmoqda. Jumladan, 2025-yil birinchi yarim yilida 3 ta oilaviy mehmonxona, 5 ta restoran va kafe hamda bir necha turoperatorlik subyektlari tashkil etilib, turistik toifadagi mikroavtobus hamda elektromobillar qatnovi yo‘lga qo‘yilgan [15, 18-b.].

Viloyatning turistik salohiyatini ro‘yobga chiqarishda mehmon va sayyohlarni jalb qiluvchi jihatlar, xususan “Sharq ekzotikasi”ga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, viloyat hududidan o‘tuvchi avtomagistral yo‘l bo‘ylarida tuyachilikni rivojlantirish bilan shug‘ullanuvchi tadbirkor va fermerlar tomonidan o‘tovlar qurilib, tuya suti va esdalik sovg‘alari sotuvi yo‘lga qo‘yilgan.

Sirdaryo viloyatiga 2018-yilda 14786 nafardan ortiq, 2019-yilda 21341 nafar xorijiy va mahalliy sayyohlar tashrif buyurgan. Shundan, 2018-yilda 2019 nafari, ya’ni 13 foiz, 2025-yilda 2297 nafari ya’ni 10 foiz xorijiy sayyohlar bo‘lgan.

2025-yil viloyatda turistik foliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar soni 1 ta, xizmat ko‘rsatilgan shaxslar soni 6601 nafar yurtimiz fuqarolarini tashkil etdi. 2024-yilda sotilgan jami sayyohlik yo‘llanmalarining soni 60 tani, qiymati 397,2 mln. so‘mni tashkil etdi. Viloyat hududida mehmonxona va shunga o‘xshash sayyohlarni joylashtirish maskanlari umumiy soni 18 ta bo‘lib, ulardagi o‘rinlar soni 1042 tani tashkil etib, 2025-yilda ularda 21300 kishi joylashtirildi.

2025-yilda Sirdaryo viloyatiga tashrif buyurgan shaxslar 21341 nafar bo‘lib, shundan ish yuzasidan va kasbga oid maqsadlarda 39,9 foiz, qarindoshlarini yo‘qlash uchun 2,8 foiz, boshqa shaxsiy maqsadlarda 2,7 foiz, davolanish va sog‘lig‘ini tiklash maqsadida 0,2 foiz, tranzit 5,9 foiz hamda ta’lim va kasbiy tayyorgarlik uchun 0,2 foizni tashkil etgan [16, 18-b.].

Viloyatga tashrif buyurganlarning 1365 nafari O‘zbekiston fuqarolari bo‘lsa, 19044 nafari MDH mamlakatlari, qolgan 932 nafari esa uzoq xorij mamlakat fuqarolaridir.

Sirdaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirishga bir qator omillar ta’sir qilib, ularning asosiylari 2-jadvalda aks ettirilgan.

2-jadval. Mintaqaviy turizmni rivojlantirishning asosiy omillari va tuzilmaviy elementlari

Asosiy omillar	***Tuzilmaviy elementlar***
Turistik	□ Tabiiy geografik. □ Tarixiy-madaniy. □ Zamonaviy turistik.

Ijtimoiy-iqtisodiy	1. Turistik ehtiyojlarning qondirilishi. 2. Mahalliy ishchi kuchi bilan ta’minlanganlik. Turizmning rivojlangan turlari haqida ma’lumotlarning mavjudligi.
Tashkiliy-boshqaruv	Mintaqada turistik faoliyatning tashkil etilishi va uning moliyalashtirilishi. - Turistik infratuzilmalarning rivojlanganligi. - Mintaqaning transport-logistik imkoniyatlari. Turizmni rivojlantirishni mintaqaviy rejalashtirilishi va boshqarilishi. - Turistlar xavfsizligini ta’minlashi.

Turistik resurslar. Viloyat turizm sohasini rivojlantirishda poydevor vazifasini turistik resurslar bajaradi (3-jadval).

Mana shunday beqiyos tabiiy-geografik, tarixiy-diniy, zamonaviy turistik resurslarga ega bo‘lgan Sirdaryo viloyati haqida dunyo ahlini xabardor qilish, bu yerga imkon qadar ko‘proq xorijiy sayyohlar va fuqarolarimizni jalb etish ushbu sohani rivojlantirishning dolzarb vazifalaridandir.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar. Xorijiy va mahalliy sayyohlarga turistik xizmatlarning hajmi 2018-yilda 2031,4 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, mazkur ko‘rsatkich 2025-yilda 9,3 foizga oshib, 2726,8 mlrd. so‘mga teng bo‘ldi.

Viloyatda turizm sohasini rivojlantirishda uning rivojlangan turlari haqidagi ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlarga ega bo‘lish va ularni amaliyotga tatbiq etish o‘ta muhim. Masalan, Sirdaryo viloyatida keying yillarda zamonaviy turizm turlaridan ekoturizm, rekreatsion turizm va agroturizm keng tarmoq otmoqda [17, 18-b.].

3-jadval. Sirdaryo viloyatining turistik resurslarining hududiy taqsimlanishi

Turistik resurslar	***Tarkibi***	***Hududiy joylashuvi***
Tabiat komponentlari, boyliklari va biologik xilma-xillik	Cho‘l tabiati, relyefi, flora va faunasi	Viloyat bo‘yicha
Sirdaryo daryosi va uning havza resurslari	Daryo, uning sohilidagi turistik-rekretsion resurslari, daryo o‘zanidagi to‘qayzor, o‘rmon va boshqa o‘simliklar dunyosi	Boyovut, Guliston, Sayhunobod, Sirdaryo

Arxeologik turizmresurslari	Qadimiy qal’alar, arxeologik topilmalar	Sirdaryo, Sayhunobod, Guliston, Oqoltin, Sardoba, Xovos, Boyovut hamda Guliston sh.
Tarixiy turizm resurslari	Tarixiy obidalar	Sirdaryo, Guliston, Sardoba, Xovos vaGuliston sh.
Diniy turizm resurslari	Diniy muqaddas qadamjolar	Xovos

Qolaversa, ushbu zamonaviy turdagi turistik xizmatlarni rivojlantirish uchun viloyatda barcha imkoniyatlar mavjud.

“Ko‘hna Xovos” tepaligi ziyoratgohi. Viloyat hududidagi eng qadimiy shaharlardan biri – Xovos. Bu shahar qadimda zilzilalar orqali buzilib, vayronaga aylangan va ko‘milib ketgan. Endilikda uning o‘rnida Xovos tumani markazi yaqinida joylashgan mahobatli Xovostepa yodgorligi qad rostlab turibdi. Shahar qadimda katta hududni egallagan. Hozirgi kunda uning 1 gektardan ziyod arka qismi, 11 gektarlik tepalik ostida vayron holda saqlanib qolgan. Shahristonning ba’zi joylari va rabotlari yo‘q bo‘lib ketgan. Xovos nihoyatda qadimiy shaharlardan biri bo‘lib kamida 2400-2500-yillik tarixga ega.

Tarixchi olimlarning ma’lumotlariga ko‘ra Xovosda 28 ta tabarruk qadamjoy bo‘lgan. Endilikda ulardan 12 tasi saqlanib qolgan. Shulardan biri *“Xasti buzurgon” ziyoratgohi* sanaladi. Ziyoratgohda “Xasti buzurg” laqabi bilan ulug‘langan Jobir boboning qabri joylashgan. Rivoyat qilishlaricha, Jobir bobo Xovos mintaqasiga Islom dinini targ‘ib qilish uchun kelgan. Bu inson Xovosni obod qilishda qatnashgan va xalq o‘rtasida ilm-ma’rifat tarqatgan. Shu sababli «Xasti buzurg» deya ulug‘langan.

“Bibi ocha” ziyoratgohi Jobir boboning turmush o‘rtog‘i Bibi Xadicha dafn etilgan. Bu yerda ona yoki buviga ocha deya murojaat qilishgani sababli u kishi Bibi ocha nomini olgan.

“Yusufbobo” *ziyoratgohi* qadimdan temirchilik bilan shug‘ullangan va tabiblik qilgan, keyinchalik temirchilar piri deb ulug‘langan Yusufbobo maqbarasi mavjud.

“Sherbobo” *maqbarasi* o‘tmishda Xovosni dushmanlardan himoya qilgan, himoyachilarga bosh bo‘lgan Ibrohim ismli inson dafn etilgan.

Qadimiy “Namozgoh” masjidini xovosliklar Jobir boboning yetuk va donishmand farzandlaridanbiri ***“Sa’du Sa’id”*** (Sayyidlarning ulug‘i) sharafiga nomlangan. Bu ziyoratgohlar bugungi kunda obod maskanlarga aylantirilgan.

“Yog‘ochli Sardoba” gumbazi Sardoba tumanidagi “Toshkent-

Samarqand-Buxoro” shaharlarini bog‘lovchi avtomagistral yo‘l yoqasida joylashganligi uchun ham yo‘lovchilar uchun juda qiziqarlidir. Sardoba haqidagi ilk ma’lumotlar Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma” asarida keltirilgan. Buxoro xoni Abdullaxon II Toshkentga yurishi chog‘ida shu hududda hordiq chiqarish uchun to‘xtab, suvsizlikdan qiynalgan askarlari uchun sardoba va karvonsaroy qurishni buyuradi. Inshootning g‘ishtlari kvadrat shaklda bo‘lib, gumbazning ichki diametri 15 va balandligi esa 12 metrni tashkil qiladi. Sardobaning ichki qismida yerdan 2 metr balandlikda yopiq, uyasimon tuynuklar joylashgan. Devorining qalinligi pastki qismida 1,5 metrni, yuqoriga ko‘tarilgan sari yupqalashib boradi va eng yuqori qismida uning qalinligi bir g‘isht ko‘rinishiga ega.

Tibbiyot turizm yo‘nalishida zamonaviy jihozlar bilan ta’minlangan tibbiyot muassasalari, tuyachilikni rivojlantirish orqali tuya suti va qimron mahsulotlarini ko‘paytirish, urologiya va zamonaviy diognostika maskanlarini barpo etish rejalashtirilgan. Qo‘shni viloyatlardan dam olish va sog‘lig‘ini tiklash maqsadida tashrif buyuruvchi sayyohlar uchun sog‘lomlashtirish maskanlaridan samarali foydalanish orqali tibbiy turizmni, xususan klinikalar faoliyatini yanada rivojlantirish choralari ko‘rilish orqali viloyatga zamonaviy jihozlar va asbob-uskunalar keltirilib, yangi ish o‘rinlari yaratish. Masalan, viloyatda joylashgan viloyat Ko‘z kasalliklari dispanseriga qo‘shni Qozog‘iston va Tojikiston respublikalaridan bir necha ming sayyohlar o‘z sog‘lig‘ini tiklash maqsadida tashrif buyurmoqda.

Ekoturizm yo‘nalishida Sirdaryo daryosi bo‘yida hamda “Barxan”, “Chinor”, “Qolg‘ansir” dam olish maskanlarida qo‘shimcha kottedjlar, biotualetlar hamda bolalar uchun ko‘ngilochar, o‘yin maydonchalari, otlarda sayr qilish joylarini tashkil etish. Sirdaryo tumanining xushmanzara joyidan oqib o‘tuvchi Sirdaryo daryosi yoqasida xorijiy va mahalliy sayyohlar uchun baliq ovlash va ovchilik yo‘nalishini rivojlantirish natijasida viloyatga xorijiy va mahalliy turistlar oqimini ko‘paytirish va mavsumiy ish o‘rinlarini yaratish. “Qolg‘ansir” davlat o‘rmon-ov xo‘jaligida “Elektroapparat zavodi” MCHJ tomonidan 350 gektar yer maydonida umumiy loyiha qiymati 404,0 mlrd. so‘mlik eko dam olish maskani barpo etish.

Ziyorat turizmi yo‘nalishida “Ko‘hna Xovos” arxeologik yodgorligini respublika va chet el OAVda, ijtimoiy tarmoqlarda keng targ‘ib qilish va sayyohlar oqimini ko‘paytirish. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi bilan hamkorlikda “Ko‘hna Xovos” arxeologik yodgorligini YUNESKOning Butun jahon madaniy meros obyektlari ro‘yxatiga kiritish choralarini ko‘rish. Guliston davlat pedagogika instituti “Tabiiy fanlar” kafedrasi professor-o‘qituvchilari bilan hamkorlikda viloyatda qo‘shimcha ziyoratgoh maskanlanlarni aniqlash ustida keng izlanishlar olib borish [12, 25-b.].

Xovos tumani hokimligi va tegishli tashkilotlar bilan hamkorlikda “Ko‘hna Xovos” arxeologik yodgorligi hududiga yaqin hududda xorijiy va mahalliy sayyohlarni uzoq muddat olib qolish maqsadida o‘zbekona urf-odatlar asosida barpo etilgan oilaviy mehmon uylari, suvenir do‘konlar, milliy azaliy va yo‘qolib borayotgan taomlarni tayyorlaydigan “O‘zbek

oshxonasi”ni tashkil etish. Respublikadagi barcha faol turoperatorlar bilan aloqalar o‘rnatib, “Ko’hna Xovos” arxeologik yodgorligini turmarshrutlarga kiritish. Respublikadagi faol turoperatorlar bilan ichki turizmni rivojlantirish bo‘yicha hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. Shu bilan birga, infratuzilma, jumladan mehmonxona xizmati, ovqatlanish shohobchalari, ko‘ngilochar maskanlar tashkil etish va yodgorlik M-34 avtomagistral yo‘l bo‘yida joylashganligini hisobga olib, katta yo‘l bo‘yiga katta hajmdagi LED ekranlarini o‘rnatish va muntazam arxeologik yodgorlik to‘g‘risidagi videoroliklarni qo‘yib borish.

Xulosa va takliflar. O‘rganilgan nazariy bilimlar xorijiy tajribalar hamda bir qator me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish natijasida ishlab chiqilgan quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirib o‘tamiz:

- Oqoltin tuman “Yangi Toshkent” mahalla hududida “Sardoba muzeyi”ni tashkil etish;
- Sayhunobod tumani “Robot” SIU hududi Sayxun qo‘riqxonasini Turuzmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tasarrufiga o‘tkazish;
- oilaviy mehmon uylarini tashkil etish va faoliyatini yahshilash maqsadida tadbirkorlar uchun imtiyozli bank kreditlarini ajratish hamda «Har bir oila-tadbirkor» davlat dasturiga kiritish;
- xalqaro avtomagistral yo‘l bo‘ylarida turistik obyektlarni barpo etish maqsadida tadbirkorlarga yer maydonlarini auksionga qo‘ymasdan Vazirlar Mahkamasi yoki viloyat hokimining tegishli qarorlari asosida ajratish;
- barcha tuman va shahar hokimliklarida turizm yo‘nalishida bir nafar xodim uchun shtat birligini ajratish;
- barpo etiladigan ekoturizm obyektlarini davlat xususiy sherikchiligi asosida amalga oshirish;
- “Ko‘hna Xovos” ziyoratgohini YUNESKOning Butunjahon madaniy meroslar ro‘yhatiga kiritish va h.k.

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash lozimki, bugungi kunda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish va davlat tomonidan huquqiy tartibga solish borasida katta yutuqlarga erishildi. Mazkur sohani rivojlantirish maqsadida tadbirkorlarga juda katta imtiyoz va imkoniyatlar yaratib berilganligi soha rivojining asosiy omili bo‘ldi. Shu bilan bir qatorda ba’zi bir kamchilik va foydalanilmayotgan imkoniyatlar borki, ularni bartaraf etish va bu yo‘lda rivojlangan xorijiy davlatlarning ijobiy tajribalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan, Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasi. 2017-yil 14-yanvar.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 декабрь “Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал

ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ - 4861-сон фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги “Моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида” 846-сонли қарорига 1- илова.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611 Фармони.

5. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 18 июндаги

“Туризм тўғрисида”ги қонуни.

6. Биржаков М. Б. Введение в туризм: изд. 9-е, перераб. и доп. СПб.: Издательский дом “Герда”, 2007. – 576 с.

7. Воронцова М.Г. Туризм: организация и управление. Учеб. Пособие. – СПб: «СПбГУКИ», 2004.– 214 с.

8. Туризм асослари. Тухлиев И.С. ва бошқ. Ўқув қўлланма. 3-нашри. – С.: “СамИСИ”, 2010. – 284 б.

9. Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Ибодуллаев Н.Э., Амриддинова Р.С. “Туризм асослари”. Ўқув қўлланма. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. — С.: СамИСИ, 2010. – 284 б.

10. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. “Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана”. - Т.: “ГНИ Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006. – 367 с.

11. Нигматов А. “Агротуризм: янги имкониятлар сари”. − Жамият, 42-сон, 2007. 13−16-б.

12. Нигматов А. “Табиий география ва геоэкология назарияси”. –Т.: “Наврўз”, 2018. – 220 б.

13. Bayqabilov X.M., Nigmatov A.N., Mirackmalov M.T., Karakulov N.M. “Toponomic analysis of world countries degree of learning toponimic classification and natural geographical aspects (examples of European countriyes)” // Internation journal of recent Technology and Engineering. Volume 8, Issue 4, November 2019. – 814-819 pg. https://www.scopus.com/sourceid/21100889873

Internet manbaalari:

14. Travel & Tourism Economic Impact 2019. World,[Электронманба]: http://www.wttc.org

15. UNWTO Tourizm Highlights 2015 Edition, [Электрон манба]: http://www.unwto.org

16. UNWTO Tourizm Highlights 2019 Edition, [Электрон манба]: http://www.unwto.org

17. https://lex.uz.

18. https://uzanalytics.com.
19. https://www.sirstat.uz/uz/432-analiticheskie-materialy-uz/2022-O‘zbekiston-respublikasida-turizm-va-dam-olish-sohasi-rivojlanishining-asosiy-ko’rsatkichlari.
20. https://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/social-protection-2.
21. https://www.uznature.uz.
https://www.uzreport.news/society/sirdaryo.

EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKA FAN SIFATIDA YUZAGA KELISH TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI O‘RNI.

Xamzaqulov Eryigit Abdubasharovich Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi.
e-mail :xamzaquloverjigit25@gmail.com
Soyibova Munisa, Guliston davlat pedagogika instituti 4.24-guruh talabasi.
Ne`matova Ruxshona, Guliston davlat pedagogika instituti 4.24-guruh talabasi.

Annotatsiya : Ushbu maqolada ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fanining shakllanish jarayoni, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy jamiyatdagi o‘rni tahlil qilinadi . Shuningdek fan taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan olimlarning ilmiy merosi va bugungi kunda ushbu fanlarning iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, tibbiyot va sun`iy intellekt sohalaridagi amaliy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ehtimollik, matematik statistika, tasodifiy hodisa, taqsimot, sun`iy intellekt, ma`lumotlar tahlili.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТИ И МАТЕМАТИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ КАК НАУК И ИХ МЕСТО В НАШЕМ ВРЕМЕНИ.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс формирования теории вероятностей и математической статистики, этапы их исторического развития и их роль в современном обществе. Также освещается научное наследие ученых, внесших значительный вклад в развитие науки, и практическое значение этих наук в современных областях экономики, информационных технологий, медицины и искусственного интеллекта.

Ключевые слова: теория вероятностей, математическая статистика, случайное событие, распределение, искусственный интеллект, анализ данных.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF PROBABILITY THEORY AND MATHEMATICAL STATISTICS AS SCIENCES AND THEIR PLACE TODAY.

Abstract: This article analyzes the formation process of probability theory and mathematical statistics, the stages of historical development, and their role in modern society. It also highlights the scientific heritage of scientists who have made a significant contribution to the development of science and the practical significance

of these sciences in the fields of economics, information technology, medicine, and artificial intelligence today.

Keywords: probability, mathematical statistics, random event, distribution, artificial intelligence, data analysis.

Kirish. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika zamonaviy matematikaning muhim va tez rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu fanda tasodifiy hodisalar qonuniyatlarini o‘rganish, ma’lumotlarni tahlil qilish hamda turli jarayonlarning kelajakdagi natijalarini tahmin qilish imkonini beradi. Insoniyat taraqqiyoti davomida turli xil noaniq va tasodifiy jarayonlarni tushuntirish zarurati ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning shakllanishiga olib keldi.Shu sababli ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning yuzaga kelish tarixi, rivojlanish bosqichlari hamda hozirgi kundagi amaliy ahamiyatini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ehtimollar nazariyasi fan sifatida shakllanishi bu sohaning yirik mutaxassislari, akademiklar A.N.Kolmogorov, B.V.Gnedenko, Yu.V.Proxorov, S.X.Sirojiddinov, A.N.Shiryaevlar, asosan quyidagi bosqichlarga bo‘ladilar:

- Qadimgi davr (ehtimollar nazariyasi yuzaga kelishigacha o‘tgan davr).
- Birinchi bosqich (XVII-XVIIIasr boshi).
- Ikkinchi bosqich(XVIII-XIX asr boshi).
- Uchinchi bosqich(XIX asr ikkinchi yarimi).
- To‘rtinchi bosqich(XX asr boshi va o‘rtasi).

Asosiy qism. Ehtimollar nazariyasi yuzaga kelishigacha o‘tgan davr. Tasodifiylik to‘g‘risidagi birinchi tasavvurlar (kishi taqdiriga oid munosabatlar, faslning issiq yoki sovuq kelishi, janjalli masalalar natijalarining oldindan ayta bilish, sayyoralar harakatining holatlari-munajjimlik va boshqalar) asrlar boshiga borib taqaladi. Bu tassavurlar ilmiy jihatdan asoslanganligiga o‘tgan davrda inson aqli tomonidan inkor etib bo‘lmaydigan holatlarga tegishli bo‘lib, ularga oxirgi bir necha asrlar davomidagina ilmiy ma`no berildi xolos.

Birinchi tasodifiyliklar asboblari – qimor o‘yinlari oshiqlari haqida ko‘pgina arxeologik ma`lumotlar mavjud. Ularga moslashib bu oshiqlar qadimgi Misrning birinchi sulolasi davrida (eramizdan 3500 yil ilgari) qadimgi Yunon va Rim imperiyalarida qimor o‘yinlari uchun asbob bo‘lib, xizmat qilganini aytib o‘tish mumkin.

Qimor o‘yinlarida ro‘y berishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlarni matematik nuqtai nazardan tahlil qilish bilan birinchilar qatorida shug‘ullangan mashhur ixtirochi Dj.Kardano (1501-1576) bo‘lgan. Ma`lumki, uning texnika sohasida “Kardan val” ni ixtiro qilishi va matematikada esa uchinchi darajali tenglamalarni yechish uchun topgan “Kardano formulalari “, uni fan tarixida o‘chmas iz qoldirganini bildiradi. Dj.Kardano vafotidan keyin bosilgan “Qimor o‘yinlari haqidagi kitob” asari bu o‘yinning ishqibozlari uchun ajoyib qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan. Bu asrlarda kombinatorika g‘oyalaridan foydalanilgan va bemalol aytish

mumkinki u ehtimollikning hozirgi zamonda ishlatiladigan “kalassik” ta`rifiga juda yaqin bo‘lgan.

Birinchi bosqich (XVII-XVIII asr boshi)

Juda ko‘pchilik matematiklar fikricha (xususan mashhur fransuz matematigi P.Lalas) hozirgi zamon “ehtimolliklar nazariyasi”ning yuzaga kelishi XVII asrda yashab ijod qilgan taniqli fransuz matematiklari B.Paskal (1623-1662) va P.Ferma (1601-1665) orasida olib borilgan “ehtimolliklar hisobi “ nomi bilan mashhur bo‘lgan yozilmalardan boshlanadi.

1657 yilda fanning ko‘p sohalarida mashhur olim bo‘lgan X.Gyuygensning (1629-1695) “Qimor o‘yinlaridagi hisoblar haqida “ kitobi bosmadan chiqqan va u “ehtimollik hisobi” bo‘yicha birinchi fundamental ta`rifi va ehtimolliklarni hisoblash prinsiplari, ehtimolliklarni qo‘shish va ko‘paytirish formulalari keltirilgan. X.Gyuygensning kitobi uzoq vaqt davomida “Elementar ehtimolliklar nazariyasi “ bo‘yicha asoaiy qo‘llanma bo‘lgan.

Ikkinchi bosqich(XVIII-XIX asr boshi)

Bu davrda ehtimolliklar nazaruyasini mustaqil fan sifatida rivojlantirish P.-R. Monmor (1678-1719), A.Muavr (1667-1754), T.Bayes (1702-1761), P.S.Laplas(1749-1827), K.Gauss(1777-1855), S.Puasson (1741-1840) kabi mashhur matematiklarning ijodida namoyon bo‘ldi. Aynan shu davrda ehtimolliklar nazariyasi “qimor o‘yinlari” kabi tor soha doirasidan chiqib, astronomik kuzatishlar, harbiy sohada (“O‘q otish nazariyasi”) va tajriba o‘tkazishlar bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa amaliy yo‘nalishlarda tadqiq etila boshladi. Masalan, ehtimollik-statistik matodlar asosida “xatoliklar nazariyasi” yuzaga keldi.

Uchinchi bosqich (XIX asr ikkinchi yarmi)

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab sank-Peterburg ehtimolliklar nazariyasining umumiy muammolari bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarining markaziga aylandi. P.L.Chebishev (1821-1894), A.A.Markov (1856-1921), A.M.Lyapunov (1857-1918) va boshqa rus matematiklari ehtimolliklar nzariyasini mustaqil metematika fani sifatida rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. Aynan shu olimlarning tadqiaotlari natijasida ehtimolliklar nazariyasi “kalssik sxema” doirasidan chiqdi.

Bu davr oxirida A.A.Markov tomonidan bog‘liqsiz bo‘lmagan, ya`ni bog‘liqli bo‘lgan tasodifiy miqdorlar sxemasini kiritilgani va o‘rganilgani ehtimolliklar nazariyasida butunlay yangi konsepsiyasini yuzaga keltirdi. Bu sxema “Markov prinsipi” deb ataladigan qoidaga bo‘ysunib, tasodifiy miqdorlar ketma-ketligi ifoda etadigan fizik sistemaning “kelgusidagi” evolyutsiyasi faqat uning hozirgi holatiga bog‘liq bo‘lishini taqozo qiladi. Pirovardida bu sxema tasodifiy miqdorlarning “Markov zanjirlari “ nomini oldi va Markovning o‘zi ikki qiymatli “zanjirlar” uchun ergodik teorema (katta sonlar qonuning qat`iy formasi) va markaziy limit teoremasi (Mauvr – Laplas teoremasining umumlashgani) o‘rinli ekanligini isbotladi . A.A.Markovning bu ishlari hozirgi zamon ehtimolliklar nazariyasining “ Markov tasodifiy jarayonlari “ yo‘nalishiga asos bo‘ldi.

To‘rtinchi bosqich(XX asr boshi va o‘rtasi)

XIX asr oxiriga kelib ehtimolliklar nazariyasining sof matemetika bilan munosabatlari aniq tus oldi. Bu esa ehtimolliklar nazariyasini mustaqil matematik fan

sifatida aksiomatik asosga qayta qurish problemalarini yuzaga keltirdi. Bu problemalar mashhur nemis matematigi D.Gilbert (1862-1943) 1900 yil 8-avgust kuni II –jahon matematiklarining Parijda o‘tgan kongressida qilgan dokladida o‘z aksini topdi. Qiziqligi shundaki bu olamshumul dokladda D.Gilbert ehtimolliklar nazariyasini fizika fanlar qatoriga qo‘yib, uni sof matematik nuqtai nazardan asoslash zarurligini uqtirib o‘tdi.

Ehtimolliklar nazariyasini matematik fan sifatida shakllanishining to‘rtinchi bosqichi –uni logika asosida mustaqil fan ko‘rinishini olish davri hisoblanadi.

O‘zbekistonda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika o‘qitish holati.

O‘zbekistonda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika sohasida butun dunyoga tanilgan ilmiy maktab yaratildi. Bu maktabning asoschilari, shu sohaning yirik namoyondalari akademiklar Vsevolod Ivanovich Romanovskiy (1879-1954), Toshmuxammad Alievich Sarimsoqov (1915-1995), Sa`di Xasanovich Sirojiddinov (1920-1988) edilar.

1904-yilda V.I.Romanovskiy universitetni a`lo baholarga bilan bitirgandan so‘ng uni professorlik lavozimiga tayyorlash uchun magistraturaga qabul qilingan (A.A.Markov rahbarligida). V.I.Romanovskiyning ilmiy va pedagogik faoliyati Sankt-Peterburg Universitetida privant-dotsentlik lavozimidan boshlangan. U o‘zining ustozi A.A.Markov tomonidan kiritilgan “ tasodifiy miqdorlarni zanjir arqoni” bog‘liq bo‘lishligi tushunchasini umumlashtirdi va aniqlashtirdi. Masalan, analizda ko‘p uchraydigan maxsus ko‘phadlarning ildizlarini “tarqoq yoki zich” taqsimlanish hollari T.A.Sarimsoqov tomonidan mukammal o‘rganilgan.

Akademik S.X.Sirojiddinov O‘zbekistonda ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika bo‘yicha yetuk mutaxassislar tayyorlash sohasida ham jonbozlik ko‘rsatgan. Uning bevosita rahbarligida 60 tadan ko‘p nomzodlik, 10 tadan ko‘p doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. Bulardan tashqari ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika bo‘yicha mutaxassislarning Xalqaro Bernulli jamiyatining I-kongressi Toshkentda (1985 y.) o‘tkazilganligi va bu anjumanda S.X.Sirojiddinov tashkiliy qo‘mita raisi bo‘lganligi avlodlar tarixida o‘chmas xotira bo‘lib qoladi.

Amaliy tavsiyalar va istiqbollar. Hozirgi davrda ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika quyidagi sohalarda keng qo‘llanilmoqda:

1.Axborot texnologiyalari va sun`iy intellekt - Mashinaviy o‘qitish algotimlari, neyron tarmoqlar va ma`lumotlar tahlili statistik modellarga asoslanadi.

2.Iqtisodiyot va moliya – Risklarni baholash, sug‘urta tizimi, fond bozori prognozlari ehtimollik modellariga tayangan holda amalga oshiriladi.

3.Tibbiyot – Klinik tadqiqotlar, epidemiologik modellar va dori samaradorligini aniqlash statistik usullar orqali baholanadi.

4.Muhandislik va texnika – Ishonchlilik nazariyasi, sifat nazorati va optimallashtirish masalalarida qo‘llaniladi.

5.Ijtimoiy fanlar – Sotsiologik so‘rovlar, demografik tahlillar statistik metodlarga asoslanadi.

Xulosa. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fanlari insoniyat tafakkurining tasodifiy hodisalarni anglashga bo‘lgan intilishidan kelib chiqqan bo‘lib, bugungi kunda ular nafaqat matematikaning mustaqil va chuqur rivojlangan tarmoqlariga, balki zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarning tayanch nazariy asosiga

aylangan. XVII asrda Blez Paskal va Per de Rerma tomonidan boshlangan ilmiy izlanishlar keyinchalik Andrey Kolmogorov tomonidan yaratilgan aksiomatik tizim orqali mukammal nazariy shaklga ega bo‘ldi.

Bu jarayon ehtimollikni oddiy amaliy hisob – kitoblardan qat`iy matematik fan darajasiga ko‘tardi.Matematik statistika esa nazariy ehtimollik qonunlarini real hayot ma`lumotlariga tatbiq etish imkonini berdi. Statistik metodlar orqali noaniqlik sharoitida ishonchli xulosalar chiqarish, tajribalar natijasini umumlashtirish va kelajakni prognoz qilish mumkin bo‘ldi. Ayniqsa, raqamlar texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda ma`lumotlar hajmining keskin ortishi statistik tahlilning ahamiyatini yanada oshirdi. “ Katta ma`lumotlar” ni qayta ishlash, sun`iy intellekt algoritmlarini yaratish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni modellashtirish bevosita ehtimollik va statistik usullarga tayangan holda amalga oshirilmoqda .

Shuningdek, ushbu fanlar inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida qaror qabul qilish jarayonini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.Bu esa ehtimollik va statistikani nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham strategik ahamiyatga ega fan sifatida namoyon etadi. Xulosa qilib aytganda, ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika fanlari zamonaviy jamiyatning axborotga asoslangan rivojlanish modelida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Kelajakda sun`iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, biotexnologiya va global tahliliy tizimlar rivoji bilan bu fanlrning roli yanada ortadi. Demak, ehtimollik va statistika nafaqat matematik tafakkurni boyituvchi nazariy yo‘nalish, balki insoniyat taraqqiyotini ilmiy asosda boshqarishga xizmat qiluvchi universal vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi va mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Sh.Q.Farmonov, R.M.Turg‘unbayev, L.D.Sharipova, N.T.Parpiyeva. Ehtimolliklar nazariyasi va matematik statistika. Pedagogik oliy ta`lim muassasalari talabalari uchun darslik./ O‘quv qo‘llanma /.-Toshkent: “Innovatsiya – Ziyo”, 2021, 202 b.
2. M.A.Mirzaahmedov , Sh.N.Ismoilov, A.Q.Amanov Algebra va analiz asoslari II-qism Toshkent-2018
3. Abdubasharovich, X. E. (2024). MODULLI FUNKSIYANING HOSILASI VA UNI TA’LIM METODI BILAN TAHLILI.
4. Маматов, А. З., Рахманов, Ж. Т., & Хамзакулов, Э. А. (2025). МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЪ РАСЧЁТА ТЕМПЕРАТУРНОГО ПОЛЯ ПРЯМОТОЧНОГО СУШИЛЬНОГО БАРАБАНА. *Строительство и образование*, *4*(1), 231-237.
5. Xamzaqulov, E., & To’xtayeva, A. (2024). THE CONCEPT OF NUMERIC AND LETTER EXPRESSIONS IN PRIMARY GRADES. EXPRESSION WITH VARIABLE. *Modern Science and Research*, *3*(2), 90-93.
6. Xamzaqulov, E. (2024). DERIVATIVE OF A MODULAR FUNCTION AND ITS ANALYSIS BY LEARNING METHOD. *Modern Science and Research*, *3*(2), 943-946.

FAZODA GEOMETRIK JISMLARNI KIRITISH USULLARI VA JISMLARNING HAJMINI TOPISHNING BA’ZI BIR METODLARI

Raxmonov Jamshidbek Turdaliyevich, Guliston davlat pedagogika instituti “Aniq fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi.
Mavlyanov Muminjon Akramovich, Guliston davlat pedagogika instituti “Aniq fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi.
Elmurodova Muxsina Baxrom qizi, Guliston davlat pedagogika instituti talabasi.

Annotatsiya: Maqolada fazoda jismlarni kiritishning turli usullari, ularning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilish imkoniyatlari yoritilgan. Geometrik jismlarni fazoga joylashtirishda qo‘llaniladigan analitik va grafik metodlar, koordinata sistemalari orqali kiritish usullari hamda kompyuter grafikasi vositalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqola o‘quvchilarga fazoda jismlarni kiritishning nazariy va amaliy jihatlarini tushunishga yordam beradi hamda ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: koordinatalar sistemasi, geometrik jismlar, nazariy asoslar, amaliy qo‘llanilish, Kavaleri prinsipi.

МЕТОДЫ ВВЕДЕНИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ТЕЛ В ПРОСТРАНСТВЕ И НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ НАХОЖДЕНИЯ ИХ ОБЪЁМОВ

Аннотация: В статье рассматриваются различные методы введения тел в пространство, их теоретические основы и возможности практического применения. Освещаются аналитические и графические методы, используемые при размещении геометрических тел в пространстве, а также способы введения через координатные системы и возможности использования средств компьютерной графики. В работе анализируются подходы, направленные на повышение точности, визуализации и эффективности вычислений. Статья помогает читателям понять теоретические и практические аспекты введения тел в пространство и дает рекомендации по их применению на практике.

Ключевые слова: координатные системы, геометрические тела, теоретические основы, практическое применение, принцип Кавальери.

METHODS FOR INTRODUCING GEOMETRIC SOLIDS IN SPACE AND SOME METHODS FOR FINDING THEIR VOLUMES

Abstract: This article examines various methods for introducing solids into space, their theoretical foundations, and practical applications. It covers analytical and graphical methods used to place geometric solids in space, as well as methods for introducing them through coordinate systems and the potential of using computer graphics. The paper analyzes approaches aimed at improving the accuracy, visualization, and efficiency of calculations. This article helps readers understand the theoretical and practical aspects of introducing solids into space and provides recommendations for their practical application.

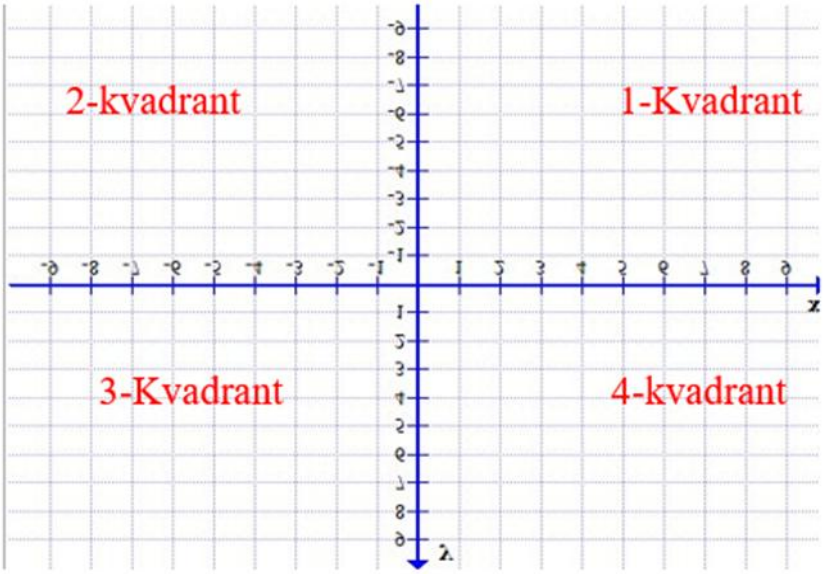
Keywords: coordinate systems, geometric solids, theoretical foundations, practical applications, Cavalieri's principle.

Kirish. Bu maqolada matematika o‘qitish metodikasidagi fazoda geometrik jisimlarni kiritish usullari o’ziga xos ta’riflar yordamida kiritib o’tildi. Konus va silindrning analitik va Pogorelov tomonidan berilgan ta’riflari va $\sigma(n)$ muntazam ko‘pburchakning asosida n cheksizga intilganida qanday holatga kelishi va unga mos o’ziga xos ta’rif hajmini hisoblashga oid fikrdan kelib chiqqan holda beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur mavzuda konus va silindrni ta’riflashda A.V. Pogorelovning geometriya kursida berilgan yondashuvlari, hajmni hisoblashda matematik analiz manbalari hamda Kavaleri prinsipiga oid adabiyotlar asos qilib olindi [1]-[6]. Ushbu manbalarda fazoviy jismlarni aylanish, koordinatalar va limit orqali tushuntirish imkoniyatlari yoritilgan bo‘lib, maqolada shu yondashuvlar metodik jihatdan umumlashtirildi.

Tadqiqot metodologiyasi. 4 xil usulda ta’riflash, ularning o‘ziga xosligini ko‘rsatish hamda ko‘rgazmali-didaktik usullardan foydalanish asos qilib olindi.

1-jadval. Ta’rif: Kordinata o‘qlari kiritilgan tekislik kordinata tekisligi deyiladi.

Gorizontal yo‘nalgan o‘q absiasa o‘qi,vertikal yo‘nalgan o‘q esa ordinata o‘qi deyiladi.

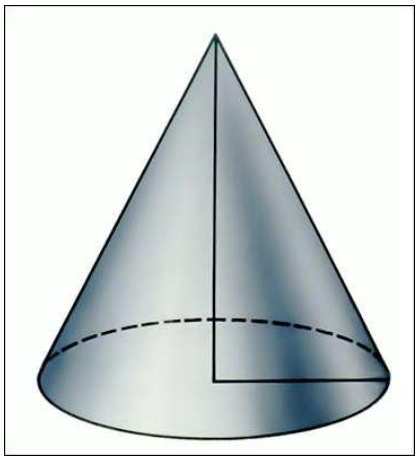
$$X \times Y=\{(x;y), x \in x, y \in Y\}$$

Kordinata tekisligidagi har bir nuqtaning kordinatasi Dekart koʻpaytma boʻladi.

Fazoda 3 oʻlchovli kordinalar sistemasi 2 ta oʻqqa nisbatan 3-oʻqni perpendikulyar oʻtkazishimiz natijasida hosil boʻladi.3 oʻlchovli kordinatalar sistemasi fazoni 8 ta qismga ajratadi.uni har birini “Oktant” deb ataymiz.

Fazoda konus kiritishning usullari:

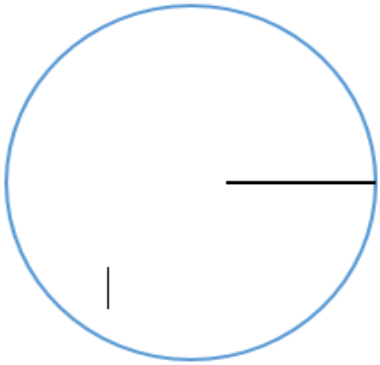
1-usul:

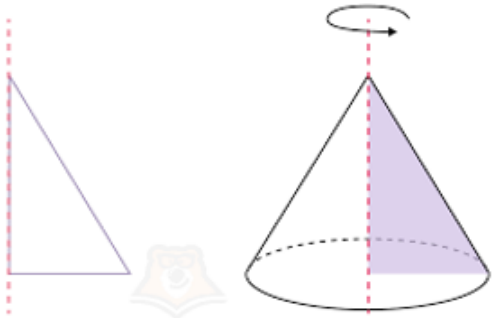

Toʻgri burchakli uchburchakni biror kateti atrofida aylantirishdan hosil boʻlgan sirtga *Konik* sirt deyiladi. Konik sirt hosil qilgan fazoning chekli qismi **Konus** deyiladi.

2-usul:

Tekislikda joylashgan doirani markazidan biror masofada yotuvchi S nuqtani shu doiraning barcha chetki nuqtalari bilan tutashtiruvchi kesmalardan iborat figuraga **Konus** deyiladi.

3-usul:

Tenglama bilan kiritish usuli:

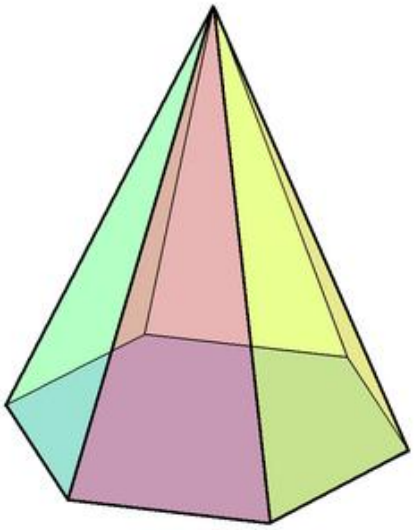
$$x^2 + y^2 = z^2, \quad 0 \leq z < h$$

Bunda z oshgan sari radius kattalashib boradi.

$\begin{cases} x^2 + y^2 \leq z^2 \\ x^2 + y^2 \leq h \end{cases}$ shu tenglama orqali kiritiladi.

4-usul:

Asosi n burchakli muntazam piramidaning lim n→ ∞limitiga Konus deyiladi, chunki piramidaning asosi n→ ∞ *intilganda doira hosil qilib qoladi*.

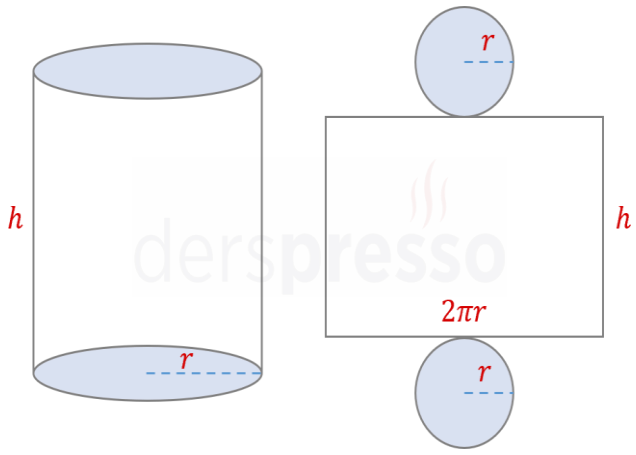
Shunday qilib, biz Fazoda Konus kiritishning 4 ta usulini korib otdik .Endi esa qolgan jismlarni ham kiritib ko‘ramiz.Masalan silindir.

Silindir: Ikkita parallel tekislikda yotuvchi teng doiralar (asoslari) va ularni tutashtiruvchi silindrik sirt (yon sirti) bilan chegaralangan geometrik jism hisoblanadi.

Fazoda Silindir kiritishning usullari:

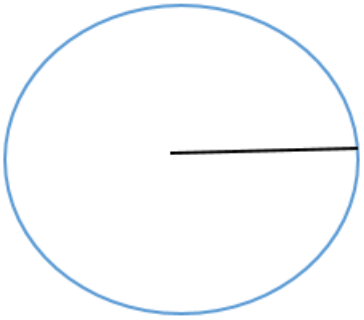
1-usul:

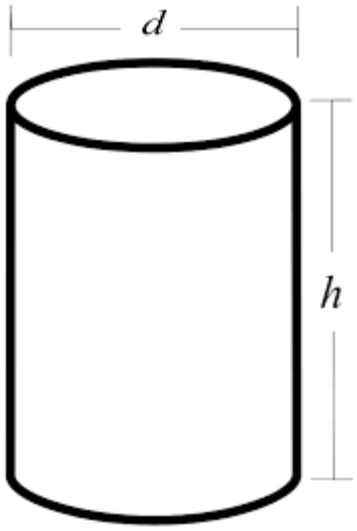
To‘g`ri burchakli to‘rtburchakni biror tomoni atrofida aylantirishdan hosil bolgan figuraga **Silindir** deyiladi.

2-usul:

Tekislikda joylashgan 2 ta doirani chetki nuqtalarini Parallel kesmalar yordamida tutashtirishdan hosil bo‘lgan fazoviy figuraga **silindir** deyiladi.

3-usul:

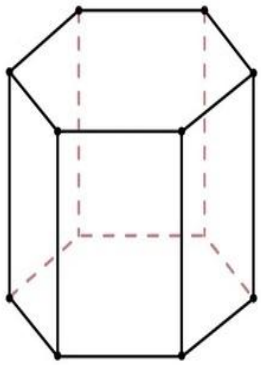
Fazoda silindir kiritishning Tenglama bilan kiritish usuli:

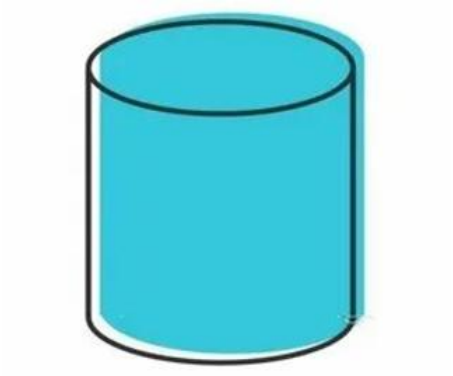
$$\begin{cases}(x-a)^2-(y-b)^2=R^2\\ a\le z\le h\end{cases}$$

Shu tenglama bilan kiritiladi.

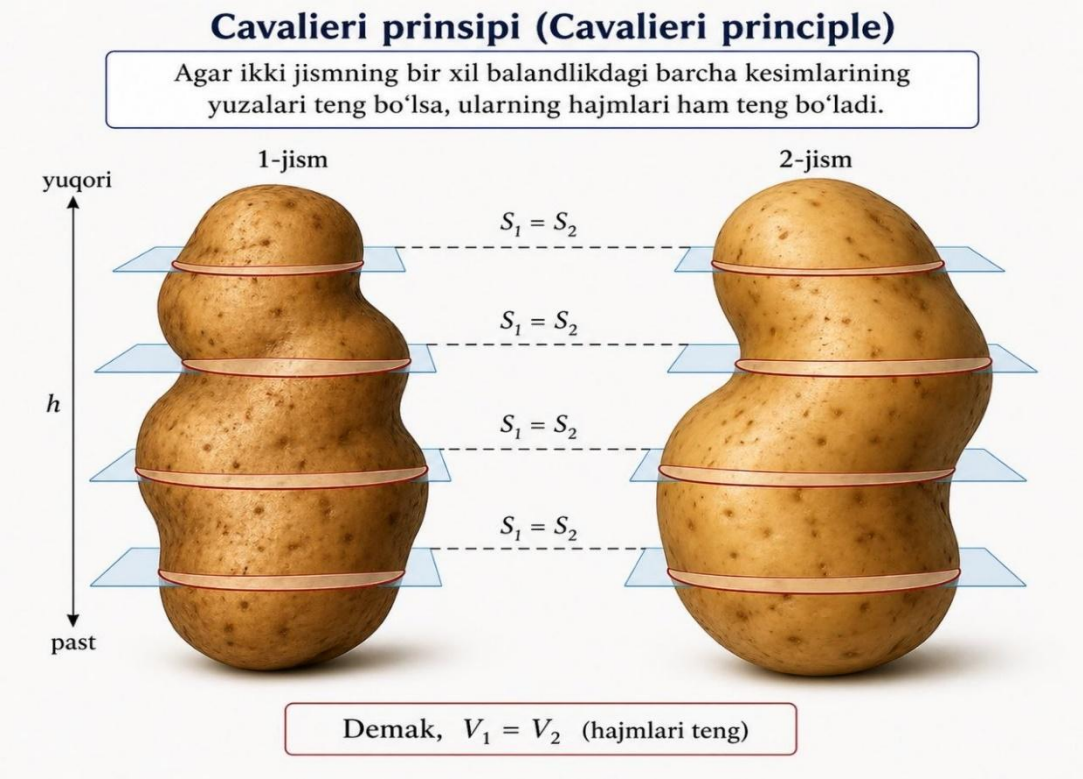
4-usul:

N burchakli muntazam prizmani asosi $\delta(n)$ ko‘pburchaklardan iborat bo‘lsa, n$\to\infty$ da asosi doira bo‘lib qoladi.Bu yerda $\delta(n)$ limitiga **silindir** deyiladi.

Natijalar va tahlillar. Natijalar sifatida ta’riflar va ularning ko’rgazmali illyustratsiyalari va ularning berilish natijalari tahlili shuni ko’rsatadiki darsni ana shunday metodikada tashkil etish talabalarni qiziqishlarnio orrtirdi. Bundan tashqari o’zlariga ham konusni ta’riflangani kabi Silindrni ta’riflash imkoniyati yaratib berildi. Muhimi mustaqil ta’riflash imkoniyati yaratib berildi.

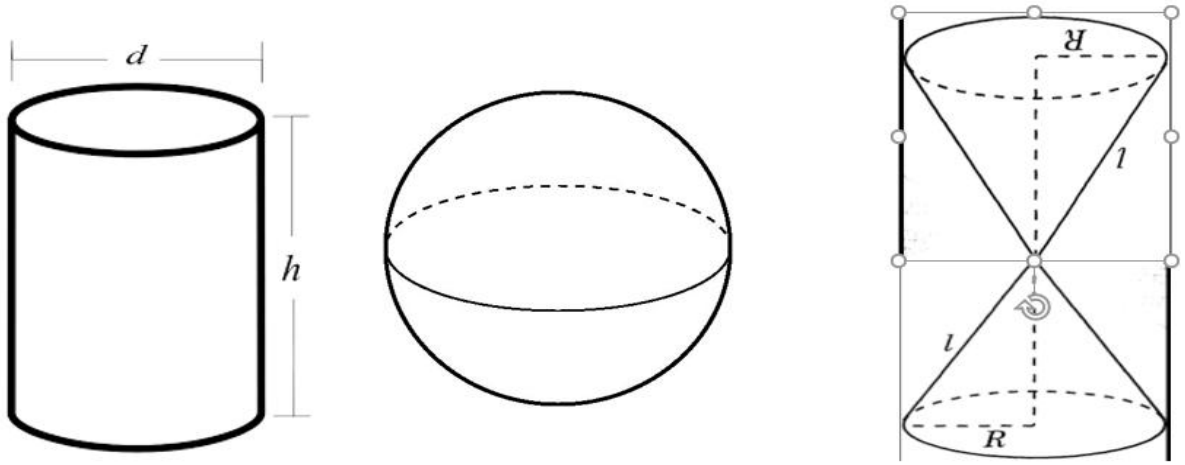
Jismlarning hajmini topishning metodlari

Kavaleri prinsipi

Teorema: Bir xil balandlikka ega ikkita fazoviy jism agar parallel tekisliklar bilan kesilsa, u holda istalgan kesim yuzalari o‘zaro teng bo‘lsa, u holda ularning hajmlari tengdir.

Yuqoridagi teorema „Kavaleri prinsipi” deyiladi.[4]-[5]-[6] [7]

Endi esa buning talqinini konus, silindr va sharlar misolida ko‘rib chiqamiz.

$S_{silindr}=\pi R^2$ $S_{shar}= \pi(R^2 - x^2)$ $S_{konus} =\pi x^2$

$S=S_1+S_2$

$\pi R^2 = \pi(R^2 - x^2)+\pi x^2$

$$\pi R^2 = \pi R^2$$

Demak, kavaleri prinsipiga ko‘ra bu jismlarning Hajmlari ham teng.

$$V = V_1 + V_2$$

Bu yerdan biz sharning hajmini topib olsak bo‘ladi.

$$2\,\pi R^3 = \frac{2}{3}\pi R^3 + \mathrm{V}_{\text{shar}}$$

$$\frac{4}{3}\pi R^3 = \mathrm{V}_{\text{shar}}$$

hosil bo‘ladi.

Shar hajmini hisoblashning integral bilan topish usuli.

$$\boldsymbol{V = \pi \int_a^b f^2(x)dx}$$

formulaga asoslanadi [1]-[3]. Bu uslda hisoblab topish ma’lum ekanligi bois unga to‘liq to‘xtalmaymiz.

Xulosa. Matematika o‘qitish metodikasida uchraydigan kam yoritiladigan mavzulardan biri bu geometrik figuralarni ta’riflash metodikasidir. Geometrik figuralarni turli tarzda ta’riflash o‘quvchi ongini rivojlantirishga va o‘ziga xos mavzuga yondoshishga va yangi g‘oyalarni shaklanishida muhim qadam hisoblanadi. Hajmlarni hisoblashni metodlarini taqdim etish ularni solishtirishga va boshqa aylanish jismlarinig hajmlarini ham topishda o‘ziga xos ahamiyatli metodlarni (topish) qo‘llash va ulardan o‘ziga yangi g‘oyalar shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.V.Pogorelov Geometriya 7-11. O‘qituvchi 1992 yil.
2. T. Azlarov , H. Mansurov “Matematik analiz” 1-2-tom.1992 yil.
3. G.Xudoyberganov va boshq. “Matematik analizdan ma’ruzalar” T. Voris nashriyoti.2010 yil.
4. M.A. Mirzaahmedov, Sh.N. Ismailov, A.Q. Amanov, Geometriya bo‘limining muallifi: B.Q. Xaydarov “ALGEBRA VA ANALIZ ASOSLARI GEOMETRIYA” II QISM. “Zamin nashr” MCHJ, 2018
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Kavalyeri_prinsipi
6. https://d2co7bxjtnp5o.cloudfront.net/media/documents/Matematika_11_sinf_2_qism_2018_M_Mirzaahmedov_Sh_Ismailov.pdf
7. https://picture.com/s/m_69ee135cccdc81918503525bae25fd43

OLIY TA’LIMDA BIOLOGIK FANLARINI O‘QITISHDA KOMPLEKS LOYIHALASH METODINI QO‘LLASH

Karshibayev Xazratkul Kilichievich. Guliston davlat universiteti professori, biologiya fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi
e-mail: hkarshibaev_53@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqola biologiya ta’lim yo‘nalishiga oid fanlarini o‘qitishni yangi innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda barcha fanlarni shaxsga yo‘naltirilgan va modulli texnologiyalarga asoslangan holda tashkil etishga qaratilgan. Bu ishni amalga oshirish uchun kompleks loyihalash usuli yordamida ixtisoslik fanlarning texnologik xaritalari ishlab chiqish lozimligi qayd qilingan. Talabalarning auditoriyada olgan bilim va ko‘nikmalarini yanada mustahkamlash, ularning mutaxassislikka oid kompetentsiyalarni shakllantirish uchun mustaqil ta’lim jarayonida muammoli ta’lim texnologiyasidan kengroq foydalanish zarurligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, biologiya, kompleks loyihalash, texnologik xarita, kompetentsiya, modulli texnologiya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, muammoli ta’lim, mustaqil ta’lim.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА КОМПЛЕКСНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРЕПОДОВАНИИ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам совершенствования преподавания предметов биологического цикла на основе новых инновационных технологий. В ней основное внимание уделяется организации всех уроков на основе личностно-ориентированных и модульных технологий. Для выполнения этой работы необходимо разработать технологические карты специальных дисциплин с использованием комплексного метода проектирования. Показано, что для дальнейшего закрепления знаний и навыков, полученных студентами в аудитории, а также формирования их профессиональных компетенций необходимо шире использовать технологии проблемного обучения при выполнении самостоятельной работы студентов.

Ключевые слова: высшее образование, биология, комплексное проектирование, технологическая карта, компетенция, модульная технология,

личностно-ориентированное обучение, проблемное обучение, самостоятельная работа студента.

APPLICATION OF THE INTEGRATED PLANNING METHOD IN TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION

Abstract. This article is devoted to the issues of improving the teaching of biological cycle subjects based on new innovative technologies. It focuses on the organization of all lessons based on personality-oriented and modular technologies. To carry out this work, it is necessary to develop technological maps of special disciplines using an integrated planning method. It is shown that in order to further consolidate the knowledge and skills acquired by students in the classroom, as well as the formation of their professional competencies, it is necessary to make greater use of problem-based learning technologies when performing students' independent work.

Keywords: higher education, biology, comprehensive planning, technological map, competence, modular technology, personality-oriented learning, problem-based learning, independent student work.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi" to‘g‘risidagi PF-5847-son farmonida va O‘zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoevning 2025 yil 15 sentyabr kuni Respublika ta’lim tizimi jamoatchiligi vakillari bilan bo‘lgan uchrashuvida ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, vatanimizda uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, ta’lim jarayoniga zamonaviy informatsion va pedagogik texnologiyalarni kengroq joriy qilish, rivojlangan xorijiy davlatlarning yetakchi oliy o‘quv yurtlarida pedagog-o‘qituvchilarni va mutaxassislar malakasini oshirishni tashkil etish, oliy ta’lim tizimiga o‘qitishning samarali shakllari va metodlarini tadbiq etish orqali yetuk kadrlar tayyorlash shu kunning dolzarb muammosi ekanligi qayta-qayta ta’kidlab o‘tildi [1. www.lex.uz].

Mazkur vazifani amalga oshirish oliy ta’lim muassasalari oldiga ham qator vazifalarni qo‘yadi, ya’ni o‘qitishda yangi texnologiyalarni qo‘llash, ta’lim jarayoniga zamonaviy yondashuvni amalga oshirish, ijodiy izlanish, ta’lim, fan va ishlab chiqarish orasida yaxlitlikni ta’minlash orqali ta’lim berish jarayoni sifati va samaradorligini keskin oshirishni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini mazmunan tamoman yangilash, globallashish kuchayib borayotgan bir davrda ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni modernizatsiyalash va ushbu jarayonga innovatsion ta’lim texnologiyalarni qo‘llash orqali zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lgan kadrlarni tayyorlash dolzarb muammolaridan biri sanaladi [8]. Bu esa o‘z navbatida oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlaydigan yangi innovatsion texnologiyalarni qo‘llagan holda o‘quv jarayonini tashkil etish, jahonning etakchi oliy ta’lim yurtlarida sinovdan o‘tgan va o‘zining amaliy natijalarini bergan modul-kredit tizimini to‘liq joriy etish, uning to‘la didaktik ta’minotini amalga oshirish, tegishli ta’lim resurslari, elektron darsliklar, kontentlar,

videodarslar, standart va nostandart testlar banklarini yaratish, fanlardagi o‘quv materiallarini kompleks loyihalash orqali talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish kabi bir qator vazifalarni amalga oshirishni talab etadi [11].

Tadqiqot ob’ekti va metodlari. Mazkur ishning ob’ekti sifatida biologiya ta’lim yo‘nalishida majburiy fanlar blokiga tegishli fanlarni o‘qitish jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik texnologiyalar va uning didaktik ta’minoti olindi. Bu jarayonda Oliy ta’limning davlat ta’lim standarti. Asosiy qoidalar (2001), 60510100 – "biologiya" ta’lim yo‘nalishi fanlar mazmuniga qo‘yilgan talablar (Toshkent, 2025), ta’lim yo‘nalishining o‘quv rejasi va majburiy fanlar blokidagi fanlar o‘quv dasturlarida tavsiya qilingan asosiy adabiyotlar, o‘quv qo‘llanma va majmualardagi ma’lumotlar o‘rganib chiqildi [2, 4, 5-6]. Ilmiy tadqiqotimizda tavsiflash, qiyosiy va funktsional tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Hozirgi kunda pedagogik va kasbiy fanlarni o‘qitish uslubiyotiga oid adabiyotlarda pedagogik texnologiya tushunchasi ta’lim amaliyoti va nazariyasida asosiy o‘rin egallaydi. Pedagogik texnologiya tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi tarixida turli qarashlar mavjud bo‘lgan, u texnik vositalar haqidagi ta’limot hamda o‘qitish jarayonini loyihalashtirilgan holda izchil va muntazam tashkil etish deb talqin qilingan. Hozirgi kunda ham pedagogik adabiyotlarda bunday qarash tarafdorlari ko‘pchilikni tashkil qiladi.

Jumladan, N.F.Talizina (1989) har bir pedagog real pedagogik jarayonni tashkil etishdan oldin o‘quv jarayoni haqida texnologik darajada bilimlar tizimini bilib olgan bo‘lishi shart deb hisoblaydi [12]. U fan va amaliyot oralig‘ida tamoyillarni olg‘a suruvchi, metodlar ishlab chiquvchi, ularni izchil qo‘llash kabi masalalar bilan shug‘ullanuvchi alohida fan bo‘lishi kerak, deb hisoblaydi.

V.P. Bespalko (1996) pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi sifatida belgilaydi [3]. U pedagogik tizim texnologiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi, deb hisoblaydi. U o‘quv jarayonini loyihalash g‘oyasini ilgari suradi.

M. Tojiev va boshqalar (2013) yuqoridagi muallif bergan ta’rifni kengaytirib, pedagogik texnologiyani muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv jarayoni majmuasi sifatida qaraydi [13].

J.Tolipova va A.T. G‘ofurovlar (2002) esa ta’lim texnologiyalari orasida biologiya fanlarini o‘qitishda shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar muhim o‘rin tutishini alohida qayd etishadi [15].

Shunday qarashlar keyingi vaqtda pedagogik texnologiyaga bag‘ishlab e’lon etilgan qator ishlarda ham qayd etilmoqda [7, 10-11, 14, 16].

Mazkur ishlar tahlilidan shunday xulosa qilish mumkinki, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyasi eng asosiy o‘qitish texnologiyalardan biri hisoblanib, pedagogik texnologiyani har tomonlama puxta o‘ylangan pedagogik loyihalash, ta’lim jarayonini tashkil qilish va albatta talaba va pedagog uchun erkin, qulay shart-sharoit yaratish orqali hamjihatlikda ishlab chiqilgan model deb qaralsa bo‘ladi. Chunki ta’lim jarayonida shaxsga murojaat qilmaslikning iloji yo‘q. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyasi talaba shaxsini butun bir ta’lim tizimining markaziga qo‘yadi va unga tabiatan berilgan o‘z qobiliyatini ro‘yobga chiqarishi uchun har tomonlama qulay va xavfsiz shart-sharoit yaratilishini talab qiladi.

Ushbu texnologiyaning yana bir muhim tarafi ta’lim jarayonidagi talabaning o‘rni va unga professor-o‘qituvchining munosabatidir. Pedagogik texnologiyani loyihalashtirishda talaba shaxsining individual xususiyatlari, uning tayyorgarlik darajasi hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi [8].

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim bu tabiiy tizim hisoblanib, talabaning noyob shaxsiy rivojlanishi, uning o‘ziga xos qobiliyatlarini va psixologik yo‘nalishlarini hisobga olgan holda shakllantiriladi. Pedagogning diqqat markazida o‘zining maksimal imkoniyatlarini ishga solib, bilim olishga intilayotgan va hayotning har xil holatlarida mustaqil holda ongli qaror qabul qilishga qodir bo‘lgan butun talaba shaxsi turmog‘i lozim. Asosiy maqsad yuqorida qayd qilingan xususiyatlarni talaba shaxsida shakllanishini amalga oshishini ta’minlashdir.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim talaba shaxsidagi mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlikni his etish, tanqidiy fikrlash kabi sifatlarini tarbiyalaydi. Bunda talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘z-o‘zini rivojlantirish, mustaqil o‘qish, o‘zligini namoyon etish, anglash, mushohada qilish, o‘z bilimini amaliy faoliyatida sinab ko‘rish, yangi g‘oya va fikrlarni bildirishda tortinmaslik, mavjud muammolar echimining samarali yo‘llarini qidirishda erkinlik berish hamda ijodiy rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi.

Ma’lumki, har bir talaba o‘ziga xos xarakter xususiyatiga ega bo‘lib, u ta’lim jarayonida o‘z iqtidorini faollashtirishga va namoyish qilishga intiladi. Buni amalga oshishi uchun professor-o‘qituvchi o‘quv mashg‘uloti davomida turli interfaol usullardan foydalanib talabani qiziqtiradigan va uning tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi o‘quv materiallarini bermog‘i lozim bo‘ladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim o‘quv jarayonini loyihalashning o‘ziga xos tomonlarini hisobga olishni taqozo etadi [16]. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyasining asosiy printsipi – talabaning individualligini tan olish va uning rivojlanishi uchun zarur va etarli sharoit yaratish talab etiladi. Har bir talabaning psixologik xususiyatlarini hisobga olib, individual ishlash uchun o‘quv jarayonini yangicha tashkil etish kerak bo‘ladi. Buning uchun biologiya fanlarining har qaysi bo‘yicha fan xususiyatidan kelib chiqqan holda o‘quv va didaktik materiallar, ulardan foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar, o‘quv mashg‘ulotlar turlari, talabalar bilimini nazorat qilish shakllari oldindan loyihalashtirib, talabalarning bilim olishi va rivojlanishiga qaratiladi.

Ta’kidlash joizki, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiya negizida aniq qo‘yilgan maqsadlarga ketma-ket yo‘naltirish, yaxlit o‘quv jarayonini qamrab olgan tezkor aloqa va talabaning faoliyatini boshqarish yotadi. Talabalar xatti-harakati orqali o‘qitish – pedagogik texnologiyalar falsafasining negizdir. Pedagogik texnologiyada o‘quv maqsadlarni qo‘yish usuli, bu o‘quv maqsadlarining talaba xatti-harakatlari bilan ifodalangan o‘quv natijalari orqali shakllantirishdan iboratdir [10].

O‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etish ta’lim samaradorligini ta’minlovchi eng asosiy shartlardan hisoblanadi. Birinchi navbatda, bu ma’ruza va amaliy (laboratoriya, seminar) mashg‘ulotlar orasidagi mutanosiblikni aniqlashga tegishlidir. Bu mutanosiblik o‘quv fanining mutaxassisni tayyorlash tizimidagi o‘rniga bog‘liq. Uni Davlat ta’lim standartlari asosida belgilash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa biologik fanlariga ajratilgan o‘quv yuklamalarini va o‘quv dasturlarini hozirgi kun

talablari asosida tanqidiy ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Chunki majburiy fanlar blokiga kiruvchi fanlarga ajratilgan o‘quv soatlari fanning xususiyati va qiyinlik darajalari o‘quv rejalarida hisobga olinmagan. Ayrim fanlarga ortiqcha soatlar berib yuborilgan. Ko‘pchilik fanlarda ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar, mustaqil ta’lim soatlari o‘rtasida nomutanosiblik yaqqol ko‘rinib turibdi. Bu kabi kamchiliklarni tezda bartaraf etish talab etiladi. Mazkur kamchiliklar tugatilgandan keyin fanning o‘quv dasturlari mazmunini qayta ko‘rib chiqish lozim bo‘ladi, chunki biologik fanlar o‘rtasida to‘liq uzviylik ta’minlangan bo‘lishi lozim. Undan keyin esa har bir fan bo‘yicha o‘quv materiallar kompleks loyihalash usuli asosida rejalashtiriladi. Bu jarayonda talaba mustaqil ishiga ham katta e’tibor qaratiladi. Biologik fanlarini o‘qitishda talabalar mustaqil ishi alohida rol o‘ynaydi [11]. Mustaqil ravishda bajariladigan ishlar ma’ruza, amaliy va seminar mashg‘ulotlariga oid materiallardan rejalashtiriladi hamda mustaqil uy vazifalarini bajarishini o‘z ichiga oladi. Uning hajmi va mazmuni mutaxassis chiqaruvchi kafedra tomonidan belgilanadi va oliy o‘quv yurti o‘quv-uslubiy kengashida tasdiqlanadi. Fikrimizcha, biologik fanlardan talaba mustaqil ishlari topshiriqlari tuzishda muammoli ta’limdan kengroq foydalanish yaxshi natijalar beradi [9]. Uning asosiy xususiyati bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil, ilmiy-ijodiy izlanish orqali o‘zi uchun yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashga xizmat qiladi.

Xulosa. Oliy ta’limda zamonaviy talablarga javob beradigan yetuk biolog kadrlarni tayyorlash shu kunning dolzarb muammosi sanaladi. Qo‘yilgan mazkur vazifani amalga oshirish uchun ta’lim jarayonini tubdan tanqidiy tahlil qilish, uning tashkiliy va o‘quv-uslubiy ta’minotini zamon talablari asosida qayta yaratishni talab etadi. Shuning uchun biologik fanlar o‘quv yuklamalarini va fan dasturlarini qaytadan ko‘rib chiqish, mustaqil ta’lim sifatida o‘rganishi lozim bo‘lgan o‘quv materiallar hajmi va bajarish qiyinchiligini hisobga olgan holda taqsimlab chiqishda kompleks loyihalash metodidan kengroq foydalanish talab qilinadi. Bu bilan oliy ta’lim tizimida biologik fanlarni o‘qitishda ta’lim sifati va samaradorligini ko‘tarilishiga hamda malaka talablarida talab qilingan kompetentsiyalarni to‘liq shakllanishiga zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi” tug’risidagi PF-5847 son farmoni. –www.lex.uz.
2. Oliy ta’limning davlat ta’lim standarti. Asosiy qoidalar. – O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’limiinng me’yoriy xujjatlari. – Toshkent, 2001. – B. 14-15.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивное технологии обучения.- Москва, 1996.- 336 с.
4. 60510100- bioliogiya bakalavriat ta’lim yo’nalishining malaka talablari.- Toshkent, 2024.- 32 b.
5. Botanika fanidan o’quv dasturi.- Guliston, 2025.- 22 b.
6. Zoologiya fanidan o’quv dasturi.- Guliston, 2025.- 24 b.
7. Ishmuxamedov R., Yuldashev M. “Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. -Toshkent, 2017.- 368 b.

8. Karshibaev X.K. Mutaxassislik fanlarini loyixalashtirish.- O’quv qo’llanma. Guliston, 2018. - 90 b.
9. Karshiboev X.Q., Suvanov O., Qarshibaev J.X. Muammoli ta’limni tashkil etish yo’llari. – Guliston, 2014. -16 b.
10. Karshiboev X., Suvanov O. Ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqishning kontseptual asoslari buyicha ayrim yondashuvlar// Universitet axborotnomasi, 2017. № 1.- B. 46-49.
11. Karshibaev X., Suvanov O.S., Karshibaev J.X. Mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari.- Guliston, 2021.- 60 b.
12. Тализина Н.Ф. Управление процессом усвоение знание.- Москва. 1987.- 135 с.
13. Tojiev M., Ziyomuxamedov B. Pedagogik texnologiya: nazariy va amaliy o’quv mashg’ulotlarini loyihalash tajribasidan metodik tavsiyanoma.- Toshkent, 2013.- 65 b.
14. Tojiev M., Karshibaev X.K. Malakali mutaxassislar tayyorlashda elektron ta’lim resurslarning roli //Universitet axborotnomasi, 2016. № 3.- B. 58-60.
15. Tolipova J.O., G’ofurov A.T. Biologiya ta’lim texnologiyalari.- Toshkent, 2002.- 129 b.
16. Usmonov B.I., Habibullaev R.A.. Oliy ta’lim yurtlarida o’quv jarayonini kredit-modul tizimda tashkil qilish”- Toshkent, 2020.- 120 b.

YOSHLARNI SHAXMAT O‘RGATISH JARAYONIDA INTELLEKTUAL RIVOJLANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Xoliqov Umidjon Qo‘chqarovich, Guliston davlat instituti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi. v.b dotsenti
e-mail: shaxmat197527@gmail.ru
Sariboyev Nurali Abdunazarovich, Guliston davlat instituti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi
e-mail: sariboyevnurali5@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxmat o‘yinining shaxsning intellektual rivojlanishiga ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, diqqat, xotira va strategik tafakkurini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shaxmat o‘yini intellektual sport turi sifatida o‘quvchilarning aqliy salohiyatini oshirish, mustaqil fikrlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: shaxmat, intellektual rivojlanish, mantiqiy fikrlash, xotira, diqqat, strategik tafakkur, ta’lim

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МОЛОДЕЖИ ШАХМАТАМ

Аннотация: В данной статье научно анализируется влияние шахмат на интеллектуальное развитие человека. В современной системе образования одной из важных задач является развитие логического мышления, внимания, памяти и стратегического мышления учащихся. Шахматы, как интеллектуальный вид спорта, служат важным инструментом для повышения умственного потенциала учащихся, формирования самостоятельного мышления и навыков принятия решений.

Ключевые слова: шахматы, интеллектуальное развитие, логическое мышление, память, внимание, стратегическое мышление, образование

PEDAGOGICAL BASIS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF TEACHING YOUTH IN CHESS

Abstract: This article scientifically analyzes the impact of chess on the intellectual development of a person. In the modern education system, the development of students' logical thinking, attention, memory and strategic thinking is one of the important tasks. Chess, as an intellectual sport, serves as an important tool

for increasing students' mental potential, forming independent thinking and decision-making skills.

Keywords: chess, intellectual development, logical thinking, memory, attention, strategic thinking, education

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida shaxmat sportining tizimli ravishda rivojlanib borayotgani, ushbu yo‘nalishda davlat siyosati darajasida keng ko‘lamli islohotlarning amalga oshirilayotgani hamda xalqaro maydonlarda yurtimiz sharafini munosib himoya qilayotgan iqtidorli shaxmatchilar va jahon chempionlarining yetishib chiqayotgani mazkur intellektual o‘yinning milliy zaminimizda chuqur tarixiy, madaniy va ijtimoiy ildizlarga ega ekanligini yaqqol namoyon etadi. Shu nuqtai nazardan yondashilganda, shaxmat taraqqiyotiga sezilarli hissa qo‘shgan Hindiston va Xitoy kabi davlatlar qatorida O‘zbekistonning ham shaxmat vatani sifatida e’tirof etilishiga asos bo‘luvchi tarixiy va madaniy omillar mavjudligi ilmiy jihatdan asoslashni talab etadi.

Zamonaviy globallashuv jarayonlari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur’atlar bilan rivojlanib borishi sharoitida jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish strategik ahamiyat kasb etuvchi ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri – mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega, analitik tafakkuri rivojlangan, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondasha oladigan hamda asoslangan qarorlar qabul qilish kompetensiyalariga ega bo‘lgan barkamol avlodni shakllantirishdan iboratdir. Shu bois, o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini ta’minlash, ularning tafakkur doirasini kengaytirish, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini izchil shakllantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. [3-29].

Intellektual rivojlanish murakkab ko‘p komponentli jarayon bo‘lib, u shaxsning mantiqiy fikrlash, tahliliy mushohada yuritish, muammoli vaziyatlarni samarali hal etish, xotira va diqqat jarayonlarini boshqarish, shuningdek, ijodiy tafakkurni rivojlantirish kabi aqliy faoliyat turlarining uzviy integratsiyasini o‘z ichiga oladi. Mazkur sifat va ko‘nikmalar nafaqat o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishda, balki shaxsning kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy faoliyatida ham muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda turli xil pedagogik vositalar, innovatsion yondashuvlar va intellektual o‘yinlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, shaxmat o‘yini o‘zining mantiqiy-strategik xususiyatlari, kombinator tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi imkoniyatlari hamda qaror qabul qilish jarayonini takomillashtirishdagi o‘rni bilan ajralib turadi. Ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxmat mashg‘ulotlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchilarning intellektual rivojlanish darajasini sezilarli oshirishga xizmat qiladi hamda ularning kognitiv faoliyatini faollashtirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi [4-128].

Tadqiqotning maqsadi. Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi yoshlarni shaxmat o‘rgatish jarayonida ularning intellektual rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiluvchi pedagogik asoslarni tizimli ravishda o‘rganish, ushbu jarayonning nazariy-metodologik poydevorini aniqlash hamda ilmiy asoslangan metodik tavsiyalar majmuasini ishlab chiqishdan iboratdir. Shu bilan birga, tadqiqot doirasida shaxmat o‘yinining ta’limiy imkoniyatlari orqali o‘quvchilarning mantiqiy, tahliliy va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik mexanizmlarni aniqlash va amaliyotga tatbiq etish masalalari ham ustuvor yo‘nalish sifatida qaraladi.

Tadqiqotning vazifalari. Belgilangan maqsadga erishish jarayonida quyidagi ilmiy-amaliy vazifalarni hal etish nazarda tutiladi:

– yoshlarni shaxmat o‘rgatish jarayonida intellektual rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan pedagogik amaliyotning hozirgi holatini kompleks tahlil qilish, mavjud tajribalarni o‘rganish hamda ushbu jarayonning o‘ziga xos pedagogik va psixologik imkoniyatlarini aniqlash;
– shaxmat o‘rgatish jarayonida intellektual rivojlanishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarning didaktik xususiyatlarini chuqur ilmiy tahlil qilish, ularning samaradorlik darajasini asoslash hamda qo‘llash mexanizmlarini ishlab chiqish;
– o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda shaxmat o‘yinidan foydalanishning metodik modelini yaratish va uning tarkibiy komponentlarini aniqlashtirish;
– shaxmat asosidagi mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, muammoni hal qilish, strategik rejalashtirish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llarini ishlab chiqish;
– ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarni tajriba-sinovdan o‘tkazish hamda ularning pedagogik samaradorligini baholash.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda ta’lim tizimini izchil modernizatsiya qilish, uning nazariy-metodologik hamda pedagogik poydevorini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar so‘nggi yillarda tizimli va kompleks yondashuv asosida olib borilmoqda. Mazkur yo‘nalishda amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda ta’lim jarayonining mazmuniy va tashkiliy komponentlarini yangilash, o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini ta’minlash, shuningdek, ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlash masalalari alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, B. Abdullaeva, B. Adizov, G. Akramova, G. Boymurodova, N. Dilova, G. Najmiddinova, X. Nazarova, R. Nurjanova, R. Safarova, N. Tosheva, Z. Xolmatova, G. Hasanova, O. Karxonova hamda Sh. Toshpulatova kabi olimlarning ilmiy ishlarida ta’lim jarayonining turli jihatlari, o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini faollashtirish mexanizmlari hamda ularning intellektual salohiyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari chuqur tahlil etilgan. [9-53].

Shu bilan bir qatorda, ta’lim jarayoniga shaxmat o‘yinini integratsiya qilish, uning didaktik hamda pedagogik imkoniyatlaridan samarali foydalanish, ayniqsa, yoshlarning intellektual rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta’sirini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar ham muhim ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib bormoqda. Bu boradagi

ilmiy izlanishlar M. Muxiddinov, A. Mazmudov, M. Xaylaev, R. Qosimjonov, Eson Ali, H. Turdialiyev, B. Xolmirzaev va boshqa tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilib, ularning ishlarida shaxmat nazariyasi va amaliyotining o‘ziga xos xususiyatlari, mazkur o‘yinning ta’lim tizimidagi funksional o‘rni hamda o‘quvchilarning mantiqiy va strategik tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan. [10-79].

Bundan tashqari, yoshlarning psixologik xususiyatlari, ularning intellektual faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish, shuningdek, mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini tarkib toptirish masalalari Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlari tomonidan ham keng miqyosda o‘rganilgan. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar V. Averin, N. Belitskaya, V. Belich, V. Bibler, V. Gagay, B. Geydman, E. Gorlova, Dayana Xalpern, N. Dik, A. Zak, M. Kalugin, N. Novotortseva, I. Krotov, G. Levitas, N. Leonova, L. Lixtarnikov, A. Markova, M. Matyuxina, S. Spiridonova, M. Mauerman, G. Tsukerman, O. Tarasova, E. Revin, V. Knyazeva, Ya. Gabbazova, G. Nesis, G. Alekseev, G. Kasparov, A. Zarrash, A. Kotov, N. Krogius hamda T. Petrosyan kabi olimlarning ilmiy ishlanmalarida o‘z aksini topgan bo‘lib, ularda shaxsning intellektual rivojlanish qonuniyatlari, kognitiv jarayonlarning shakllanish mexanizmlari hamda ularni boshqarishning nazariy asoslari turli konseptual yondashuvlar nuqtai nazaridan tahlil qilingan. [5-267].

Xorijiy ilmiy maktablar doirasida ham yoshlarning tafakkur faoliyatini rivojlantirish, ularni mantiqiy fikrlashga o‘rgatish hamda shaxmat ta’limini pedagogik jihatdan takomillashtirish muammolari alohida ilmiy izlanishlar obyekti sifatida e’tirof etilmoqda. Jumladan, E. Fromm, M. Mauerman, A. Maslou, Djeni Stil, Kert Meredis, Charlz Templ, R. Zuzoueu, Robert Fergyuson, Florian Vaulon, A. Bisno, Ernst Bensh, Uve Bensh, Dj. Bul, A. Inizian, J. Kalmi, S. Frene, P. Kergomar, J. Piaje hamda S. Bendjamin kabi olimlarning tadqiqotlarida yoshlarning tafakkur jarayonlarini rivojlantirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish hamda shaxmatni o‘qitish metodikasini takomillashtirish masalalari turli nazariy-metodologik yondashuvlar asosida chuqur tahlil etilgan. [10-18].

Tadqiqot metodologiyasi.. Intellektual faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi o‘yinlar tizimida shaxmat alohida o‘rin egallaydi, chunki u inson tafakkurining chuqur qatlamlarini faollashtiruvchi, strategik va analitik fikrlashni shakllantiruvchi hamda kognitiv jarayonlarni kompleks ravishda rivojlantiruvchi noyob vosita sifatida tarixan e’tirof etib kelinmoqda. Shaxmat o‘yini jarayonida o‘yinchi tomonidan har bir yurishning oldindan puxta rejalashtirilishi, mavjud vaziyatning ko‘p tomonlama tahlil qilinishi hamda ehtimoliy natijalar orasidan eng maqbul qarorning tanlab olinishi o‘z navbatida mantiqiy fikrlash, diqqatni jamlash, xotirani mustahkamlash va strategik tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim psixik jarayonlarning faollashuviga olib keladi. [6-48].

Shaxmatning boshqa sport turlaridan tubdan farqlanuvchi jihati uning murakkab tizimli tuzilishga ega ekanligi hamda ko‘p qirrali intellektual faoliyatni talab etishidadir. Mazkur o‘yin nafaqat raqobat elementi mavjud bo‘lgan sport turi, balki shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Shaxmat bilan muntazam

shug‘ullanish jarayonida o‘quvchilarda sabr-toqat, qat’iyatlilik, mustaqil fikrlash, mas’uliyat hissi kabi shaxsiy sifatlar shakllanib boradi. Shu bilan birga, ushbu o‘yin o‘quvchilarning matematik va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda ham muhim didaktik imkoniyatlarga ega bo‘lib, ilmiy tadqiqotlar natijalari shaxmat bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilarda diqqat va xotira ko‘rsatkichlarining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi [7-330].

So‘nggi yillarda shaxmat o‘yinining ta’lim tizimidagi ahamiyati sezilarli darajada ortib, ko‘plab mamlakatlarda u o‘quv dasturlariga integratsiya qilinayotgan samarali pedagogik vositalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Shaxmat mashg‘ulotlari orqali o‘quvchilarda strategik fikrlash, vaziyatni chuqur tahlil qilish hamda muammoli vaziyatlarga yechim topish ko‘nikmalari izchil shakllanadi. Bu esa o‘z navbatida ularning nafaqat ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga, balki kundalik hayot faoliyatida ham asoslangan va oqilona qarorlar qabul qilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlar natijalari shuni tasdiqlaydiki, shaxmat o‘yini o‘quvchilarning intellektual rivojlanishiga kompleks ta’sir ko‘rsatib, ularning o‘quv faolligini oshiradi, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi hamda ijodiy yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich va o‘rta ta’lim bosqichlarida shaxmat mashg‘ulotlarini samarali tashkil etish o‘quvchilarning diqqat va xotira jarayonlarini mustahkamlash, mantiqiy fikrlash faoliyatini faollashtirish nuqtai nazaridan yuqori pedagogik samaradorlikni ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqot doirasida shaxmat o‘yinining o‘quvchilarning intellektual rivojlanishiga ko‘rsatadigan ta’siri ilmiy adabiyotlar tahlili asosida o‘rganilib, uning ta’lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyati nazariy hamda amaliy jihatdan asoslab beriladi. Shu bilan birga, shaxmat o‘yinidan foydalanish orqali o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, xotirasi va diqqatini rivojlantirish imkoniyatlari tizimli ravishda yoritilib, tegishli ilmiy xulosalar shakllantiriladi [7-331].

Shaxmat o‘yini o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash hamda analitik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda o‘ziga xos didaktik hamda kognitiv imkoniyatlarga ega bo‘lgan samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur o‘yin jarayonida o‘yinchi tomonidan har bir yurishning oldindan puxta rejalashtirilishi, mavjud vaziyatning ko‘p bosqichli tahlil qilinishi hamda ehtimoliy variantlar orasidan eng optimal qarorning tanlab olinishi mantiqiy operatsiyalar tizimining izchil faollashuviga olib keladi. Bunday faoliyat natijasida o‘quvchilarda sabab-oqibat munosabatlarini anglash, tahliliy xulosalar chiqarish, shuningdek, strategik fikrlash asoslarini shakllantirish jarayoni jadallashadi.

Shaxmat o‘yinida yuzaga keladigan turli murakkab vaziyatlar o‘quvchilarning muammoli holatlarni aniqlash, ularni tahlil qilish hamda oqilona yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Xususan, o‘yin davomida qaror qabul qilish zaruriyati o‘quvchilarning oldindan rejalashtirish, ehtimoliy natijalarni prognozlash va ularni baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi, bu esa o‘z navbatida analitik tafakkurning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. [8-268].

Bundan tashqari, shaxmat o‘yini o‘quvchilarning diqqatni jamlash va tafakkur faoliyatini faollashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘yin jarayonida o‘yinchi nafaqat o‘zining harakatlarini, balki raqib tomonidan amalga oshirilishi

mumkin bo‘lgan yurishlarni ham muntazam ravishda kuzatib borishi, ularni tahlil qilishi va baholashi talab etiladi. Mazkur jarayon diqqatning barqarorligini ta’minlash, tezkor fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda vaziyatni kompleks baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Natijada, shaxmat bilan tizimli ravishda shug‘ullanish o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, analitik tafakkur va strategik rejalashtirish ko‘nikmalarining sezilarli darajada rivojlanishiga olib keladi. Bu esa nafaqat ularning o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyatiga, balki kundalik hayotda ham ongli va asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyatining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shaxmat o‘yini o‘quvchilarning kognitiv jarayonlari, xususan, xotira va diqqatning rivojlanishiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi samarali intellektual faoliyat turi sifatida ilmiy adabiyotlarda keng e’tirof etilgan. Mazkur o‘yin jarayonida o‘quvchi tomonidan turli kombinatsiyalarni eslab qolish, ilgari qo‘llanilgan strategik yondashuvlarni xotirada saqlash hamda ularni muayyan vaziyatlarda maqsadga muvofiq tarzda qo‘llash zaruriyati yuzaga keladi. Bunday faoliyat esa qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira mexanizmlarining uyg‘un rivojlanishini ta’minlaydi. Ayniqsa, murakkab o‘yin vaziyatlarini eslab qolish, ularni qayta tahlil qilish va umumlashtirish o‘quvchilarning eslab qolish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda ularning kognitiv moslashuvchanligini mustahkamlaydi [11-114].

Shu bilan birga, shaxmat o‘yini o‘quvchilarda diqqatning barqarorligi va davomiyligini shakllantirishda ham muhim o‘rin tutadi. O‘yin jarayonida yuzaga keladigan har qanday e’tiborsizlik yoki chalg‘ish noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkinligi sababli, o‘yinchi doimiy ravishda o‘z diqqatini boshqarib borishga majbur bo‘ladi. Natijada, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilarda diqqatni jamlash, e’tiborni samarali taqsimlash hamda o‘zgaruvchan vaziyatlarni tezkor anglash kabi muhim psixologik ko‘nikmalar izchil shakllanadi.

Mazkur jarayonlarning rivojlanishi o‘quvchilarning umumiy o‘quv faoliyatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ularning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshiradi, murakkab axborotlarni qayta ishlash qobiliyatini kuchaytiradi hamda ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishishiga zamin yaratadi.

Shaxmat o‘yini strategik fikrlashni rivojlantirishda eng samarali pedagogik va kognitiv vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. O‘yin jarayonida o‘yinchi bir nechta yurishlarni oldindan puxta rejalashtiradi, raqibning ehtimoliy harakatlarini taxmin qiladi hamda turli variantlarni solishtirib eng maqbul qarorni tanlaydi. Shu tarzda amalga oshiriladigan faoliyat o‘quvchilarda strategik tafakkur, vaziyatni oldindan anglash va prognoz qilish qobiliyatlarini shakllantiradi. [12-81].

Bundan tashqari, shaxmat o‘yini o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, xatolardan to‘g‘ri xulosalar chiqarish hamda kelajakdagi harakatlarni puxta rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘yin jarayonida har bir qarorning bevosita natijaga ta’sir qilishi o‘quvchini mustaqil qaror qabul qilishga majbur qiladi. Shu sababli, muntazam shaxmat bilan shug‘ullanish o‘quvchilarda mas’uliyat hissi, qat’iyatlilik va o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi, bu esa ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [5].

Ilmiy tadqiqotlar va manbalar tahliliga ko‘ra, shaxmat bilan tizimli shug‘ullanish o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, diqqatni jamlash va xotira jarayonlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, strategik tafakkur va analitik fikrlash ko‘nikmalarining shakllanishida shaxmat o‘yini o‘zining integrallik va samaradorlik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Qiyosiy tahlillar shuni tasdiqlaydiki, shaxmat o‘yinida diqqat, xotira, mantiqiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatlari yuqori darajada rivojlanadi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishda shaxmat o‘yini samarali vosita ekanligi aniqlandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqot jarayonida sinaluvchilarning individual psixologik va kognitiv xususiyatlarini aniqlash maqsadida maxsus diagnostik vositalar tizimidan foydalanildi. Ushbu tizim tarkibiga psixologik testlar, shaxmat o‘yiniga oid amaliy mashg‘ulotlar hamda turli darajadagi mantiqiy masalalarni yechishga qaratilgan topshiriqlar kiritildi. Mazkur metodlar yordamida olingan natijalar sonli ko‘rsatkichlar sifatida ifodalanib, ularning umumiy tahlilini amalga oshirish maqsadida maxsus jadval tizimiga kiritildi.

Tadqiqot doirasida yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan o‘qitish jarayonining samaradorligini aniqlash uchun tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Ushbu tajriba jarayonida shaxmat o‘yini asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvlar qo‘llanilib, ularning natijalari nazorat guruhi bilan qiyosiy tahlil qilindi. Tajriba sinfi tarkibiga 260 nafar o‘quvchi, nazorat sinfi tarkibiga esa 190 nafar o‘quvchi jalb qilindi.

O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida yoshlarning intellektual rivojlanish ko‘rsatkichlari foizlarda aniqlanib, ular maxsus jadvalda tizimli ravishda aks ettirildi. Mazkur jadval orqali sinaluvchilarning rivojlanish darajasi, ularda kuzatilgan o‘zgarishlar va qo‘llanilgan diagnostik vositalar natijalari bir butun sifatida tahlil qilindi. Shu tarzda, metodologik yondashuvning samaradorligi va uning o‘quv jarayonidagi amaliy ahamiyati ilmiy asosda tasdiqlandi.

Sinflar	**Yoshlari soni**	**O’zlashtirish darajalari**		
		Yuqori	**O’rta**	**Past**
Tajriba sinfi	260	70	100	90
Nazorat sinfi	190	60	40	90

Yoshlarida intellektualni takomillashtirib o’qitish smaradorligini aniqlash yuzasidan tajribadan keyingi o’zlashtirish natijalari.

Sinflar	**Yoshlari soni**	**O’zlashtirish darajalari**		
		Yuqori	**O’rta**	**Past**
Tajriba sinfi	260	100	90	70

Nazorat sinfi	190	90	60	40

Mazkur maqolada shaxmat o‘yinining o‘quvchilarning intellektual rivojlanishiga bo‘lgan ta’siri ilmiy adabiyotlar tahlili asosida kompleks tarzda o‘rganildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, shaxmat o‘yini mantiqiy fikrlash, diqqatni jamlash, xotira va strategik tafakkur ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘yin o‘quvchilarda analitik fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishdagi o‘rni bilan ajralib turadi.

Ilmiy manbalarga asoslanib, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilarda diqqatning barqarorligi, xotira hajmi va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati yuqori darajada rivojlanganligi aniqlangan. Shaxmat o‘yini jarayonida har bir yurish puxta rejalashtiriladi va amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarda vaziyatni baholash, oldindan prognoz qilish va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Natijada, shaxmat bilan shug‘ullanuvchi o‘quvchilarda nafaqat o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyat, balki kundalik hayotdagi faoliyatda ham intellektual samaradorlik sezilarli darajada oshadi.

Bundan tashqari, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shaxmat o‘yini o‘quvchilarning o‘quv faolligini oshirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirish va ijodiy yondashuvni shakllantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ayniqsa, ta’lim muassasalarida shaxmat mashg‘ulotlarini tizimli ravishda tashkil etish o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, diqqat va xotira jarayonlarini mustahkamlash hamda strategik tafakkurini rivojlantirishda dolzarb ahamiyatga ega. Shu sababli, shaxmat o‘yinini ta’lim jarayoniga keng joriy etish pedagogik amaliyotning dolzarb masalalaridan biri sifatida qaralmoqda.

Xulosa va takliflar. Shaxmat o‘yini, o‘zining murakkab va ko‘p qirrali tabiatidan kelib chiqqan holda, o‘quvchilarning intellektual rivojlanishida samarali vosita sifatida e’tirof etiladi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanish jarayoni nafaqat o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini, diqqatni jamlash qobiliyatini va xotira funksiyalarini, balki ularning strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Shu bilan birga, shaxmat o‘yini mustaqil qaror qabul qilish, murakkab va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, ijodiy yondashuvni shakllantirish jarayonlarida ham muhim pedagogik vosita vazifasini bajaradi.

Kelajakdagi pedagogik tadqiqotlar shaxmat o‘yinining o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, ularning o‘quv jarayonidagi faolligini kuchaytirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi samaradorligini yanada chuqurroq o‘rganishga yo‘naltirilishi zarur. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, shaxmat o‘yiniga o‘rgatish jarayoni yoshlarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lib, mazkur jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘quvchilarning individual psixologik xususiyatlari bilan bog‘liq. Xotira, diqqat, tafakkur va boshqa kognitiv komponentlar bir-biri bilan uyg‘unlashgan holda rivojlanadi, bu esa o‘quvchilarning umumiy intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Shaxmat mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilar turli strategik vaziyatlarni tahlil qilish, ularning oqibatlarini oldindan prognozlash va eng maqbul qarorlarni qabul qilish ko‘nikmalarini egallaydilar. Shu jarayonda ular nafaqat ko‘rgazmali-obrazli tafakkurini rivojlantiradi, balki mantiqiy fikrlashni ham chuqurlashtiradi. O‘quvchilar diqqatni jamlash, qat’iyatlilik, mustaqil qaror qabul qilish va maqsad sari intilish kabi shaxsiy sifatlarni shakllantiradilar. Bundan tashqari, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilar tanqidiy tahlil qilish, murakkab vaziyatlarda oxirigacha kurashish va muvaffaqiyatsizliklarga bardoshli bo‘lish kabi hayotiy ko‘nikmalarni ham rivojlantiradilar.

Shaxmat faoliyatini ta’lim jarayoniga tizimli ravishda integratsiyalash pedagogik jarayonning metodik samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. Jumladan, yoshlarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish maqsadida ularni taqqoslash, tahlil qilish, sintez, umumlashtirish, tasniflash, o‘xshashlik va farqlarni aniqlash kabi murakkab fikrlash operatsiyalarini izchil o‘zlashtirishga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash ko‘nikmalari va malakalar tizimini shakllantirish pedagogik jarayonning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, yoshlarni fikrlash jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy xatolarni aniqlash va ularga tanqidiy munosabat bildirishga o‘rgatish ham pedagogik ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda o‘quvchilarning mantiqiy tafakkur darajasini diagnostika qilish, ularning bilish faoliyatini motivatsion jihatdan qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, shaxmat mashg‘ulotlarida qo‘llaniladigan mantiqiy vazifalar tizimini o‘qituvchi tomonidan metodik jihatdan ishlab chiqish zarurati mavjud.

Shaxmat darslarini tashkil etishda o‘quv materiallarini izchil va tizimli shaklda tuzish, ularni mantiqiy tafakkurni rivojlantirish vazifalari bilan uyg‘unlashtirish ham muhim metodik talab sifatida qaraladi. Bu esa yoshlarning mantiqiy fikrlash darajasini nazorat qilish, boshqarish va zarur hollarda pedagogik korreksiya kiritish imkoniyatini yaratadi. Shu nuqtai nazardan, shaxmat o‘yinini ta’lim jarayoniga keng joriy etish uning pedagogik samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini ta’minlashning strategik vositasi sifatida ahamiyatini saqlab qoladi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, shaxmat o‘yini o‘quvchilarning intellektual rivojlanishida samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni isbotladiki, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanish o‘quvchilarda mantiqiy tafakkur, strategik rejalashtirish, diqqatni jamlash va xotira jarayonlarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘yin jarayoni o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, shaxmat mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilar turli strategik vaziyatlarni oldindan baholash, ularning oqibatlarini prognoz qilish va eng maqbul qarorlarni tanlash ko‘nikmalarini egallaydi. Bu jarayon nafaqat ko‘rgazmali-obrazli tafakkur, balki mantiqiy fikrlashning rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Shuningdek, shaxmat bilan muntazam shug‘ullanuvchi o‘quvchilarda qat’iyatlilik, maqsad sari intilish, tanqidiy tahlil qilish va muvaffaqiyatsizliklarga bardoshlik kabi shaxsiy sifatlar mustahkamlanadi.

Tadqiqot asosida quyidagi pedagogik tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Shaxmat mashg‘ulotlarini ta’lim jarayoniga tizimli integratsiyalash orqali o‘quvchilarning mantiqiy tafakkuri va kognitiv salohiyatini rivojlantirish.
- Yoshlarni fikrlash operatsiyalarini chuqur egallashga yo‘naltirish: taqqoslash, tahlil, sintez, umumlashtirish, tasniflash hamda o‘xshashlik va farqlarni aniqlash.
- O‘quvchilarda mantiqiy xatolarni aniqlash va ularga tanqidiy munosabat bildirish ko‘nikmalarini shakllantirish.
- Shaxmat darslarini izchil va tizimli tarzda tashkil etish, ularni mantiqiy tafakkurni rivojlantirish vazifalari bilan uyg‘unlashtirish.
- O‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini diagnostika qilish va ularning bilish faoliyatini motivatsion jihatdan qo‘llab-quvvatlash.
- Tadqiqot natijalariga asoslanib, shaxmat mashg‘ulotlarining samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik metodlar va didaktik materiallarni joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 14 yanvardagi “Shaxmatni yanada shaklantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4954-son qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 5 avgustdagi Shaxmatni yanada ommalashtirish va shaklantirish bo’yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to’g’risida" PQ-347-son qarori.
3. Барташников А. Психологические особенности и формирование оперативной памяти у школьников и шахматистов. Дисс. канд. псих. наук. - М., 1988. - 211 с.
4. Вершинин М. А. Теория проектирования системы формирования логического мышления шахматистов: дис.доктора педагогических наук, Волгогр. гос. акад. физ. культуры. – Волгоград, 2005. -506 с.
5. Габбазова А.Я.Интеллектуальное развитие детей младшего актуальное развитие детей младшего школьного возраста в процессе обучения шахматной игре : Дисс. канд. псих. наук. 19.00.07: М., 2005 151 с. РГБ ОД, 61:05-19/671.
6. Гришин В. Г. Дети играют в шахматы: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. 2-е изд., дораб. -М.: Просвещение: АО “Учеб. лит.”, 1995. -159 с.
7. Sultanov X. S. Shaxmat va intellektual rivojlanish. Latin American Journal of Education https://doi.org/10.5281/zenodo.18724787 Lat. Am. J. Educ. 6, 2 (February, 2026) 328-333 bet
8. Князева В. В. Структура и содержание учебного предмета шахматы в системе общеобразовательной школы России. - Дисс. на соиск. д.п.н., М.: 2000. -410 с.
9. U Xoliqov Boshlang’ich sinf yoshlarda shaxmat o‘rgatish orqali mantiqiy fikrlash va shaxsiy sifatlarini baholashning innavotsion usullari O'rta Osiyo ta'lim va

innovatsiyalar jurnali 1 (2), 28-37
10. U.K Khalikov Pedagogical value of developing playing chess among primary schoolchildren Bulletin of Gulistan State University 2021 (2), 17-23
11. Тарасова О. В. Педагогические условия формирования логической культуры младших школьников средствами шахматной деятельности: Дис . канд. пед. наук. - Казань, 2005. — 209 с.
12. Огнева Т.А. Диагностика уровня дифференци рованно стизрительного восприятия у первоклассников /«Возможностипрактической психологии в образовании. Из опыта работы психологовУЦ «перспектива». Вып. 3. Ред. Пилипко Н.В. М.: УЦ «Перспектива»,2001. С. 78-84.

15–16 YOSHLI BOLALARDA HARAKAT QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USTUVORLIGI

Bolbekov Elyor Abdimumin o‘g‘li GulDPI “Gumanitar fanlar va jismoniy madanyat” fakulteti, “Jismoniy madanyat nazaryasi va metodikasi ” kafedrasi o‘qituvchisi.

e-mail: *elyorbolbekov866@gmail.com*

Toshpo‘latov Elyor Bahtiyor o‘g‘li GulDPI “Gumanitar fanlar va jismoniy madanyat” fakulteti, “Jismoniy madanyat nazaryasi va metodikasi ” kafedrasi o‘qituvchisi.

e-mail: *elyortoshpo‘latov@gmail.com*

Anotatsiya. Ushbu maqolada 15-16 yoshli o‘quvchilarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va ustuvor jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalar interaktiv trening dasturlari, mobil ilovalar, virtual va qo‘shimcha reallik vositalari, sensorli monitoring tizimlari hamda motivatsion raqamli platformalarning jismoniy tayyorgarlik samaradorligiga ta’siri ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion yondashuvlar o‘smirlarning jismoniy faolligini oshiradi, mashg‘ulotlarni individuallashtirish imkonini yaratadi, harakat malakalari shakllanishini tezlashtiradi va o‘quvchi motivatsiyasini kuchaytiradi. Mualliflar ushbu texnologiyalarning amaliyotga joriy etilish shartlari, xavfsizlik talablari hamda pedagogik samaradorligini yoritib, jismoniy tarbiya jarayonida ulardan foydalanishning ustuvor yo‘nalishlarini taklif etadilar.

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiyalar, jismoniy tarbiya, 15-16 yosh, harakat qobiliyatlari, raqamli pedagogika, interaktiv mashg‘ulotlar, virtual reallik, qo‘shimcha reallik, mobil ilovalar, sensor monitoring, motivatsiya, jismoniy rivojlanish, sport trenajyorlari, individual yondashuv.

ПРИОРИТЕТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ДВИГАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ 15-16 ЛЕТ

Анотация. В данной статье анализируются значение и приоритетные аспекты использования инновационных технологий в процессе развития двигательных способностей у учащихся 15-16 лет. На научной основе рассматривается влияние современных педагогических и цифровых

технологий, интерактивных обучающих программ, мобильных приложений, средств виртуальной и дополненной реальности, систем сенсорного мониторинга и мотивационных цифровых платформ на эффективность физической подготовки. Результаты исследования показывают, что инновационные подходы повышают физическую активность подростков, позволяют индивидуализировать занятия, ускоряют формирование двигательных навыков и повышают мотивацию учащихся.
Авторы освещают условия внедрения этих технологий в практику, требования безопасности и педагогическую эффективность, предлагают приоритетные направления их использования в процессе физического воспитания.

Ключевые слова: инновационные технологии, физическое воспитание, 15-16 лет, двигательные способности, цифровая педагогика, интерактивные занятия, виртуальная реальность, дополненная реальность, мобильные приложения, сенсорный мониторинг, мотивация, физическое развитие, спортивные тренажеры, индивидуальный подход.

THE PRIORITY OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF MOTOR SKILLS IN CHILDREN AGED 15-16.

Annotation. This article analyzes the importance and priority aspects of using innovative technologies in the process of developing motor abilities in students aged 15-16. The influence of modern pedagogical and digital technologies, interactive training programs, mobile applications, virtual and augmented reality tools, sensory monitoring systems, and motivational digital platforms on the effectiveness of physical fitness is scientifically substantiated. The research results show that innovative approaches increase adolescents' physical activity, allow for individualization of activities, accelerate the formation of motor skills, and enhance students' motivation.
The authors highlight the conditions for implementing these technologies in practice, safety requirements, and pedagogical effectiveness, and propose priority areas for their use in the physical education process.

Keywords: innovative technologies, physical education, 15-16 years, motor abilities, digital pedagogy, interactive lessons, virtual reality, augmented reality, mobile applications, sensory monitoring, motivation, physical development, sports simulators, individual approach.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida jismoniy tarbiya fanining roli tobora ortib bormoqda. Globallashuv, raqamlashtirish va yangi pedagogik yondashuvlar o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishini yanada takomillashtirishni, mashg‘ulotlar samaradorligini oshirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, 15-16 yosh davri o‘smirlikning faol rivojlanish bosqichi bo‘lib, bu davrda harakat qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish, koordinatsiya, tezkorlik, kuch, chidamlilik va epchillik kabi sifatlarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. An’anaviy metodlar bilan bir qatorda innovatsion texnologiyalardan foydalanish mazkur yoshdagi o‘quvchilarning jismoniy faolligini oshirish, mashg‘ulotlarni qiziqarli va samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Interaktiv trening platformalari, mobil ilovalar, virtual va qo‘shimcha reallik vositalari, sensorli kuzatuv tizimlari kabi zamonaviy texnologiyalar mashg‘ulot jarayonini individuallashtirish, har bir o‘quvchining rivojlanish dinamikasini aniq baholash, motivatsiyasini kuchaytirish va yuqori natijalarga erishishni ta’minlaydi. Shu bois jismoniy tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish bugungi ta’lim tizimida eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada 15-16 yoshli o‘quvchilarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning ustuvor jihatlari va ularning pedagogik samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish dolzarb muammo hisoblanadi. Ayniqsa, jismoniy tarbiya fanida o‘quvchilarning harakat qobiliyatlarini samarali rivojlantirish, ularni sog‘lom va faol hayot tarziga yo‘naltirish masalasi dolzarbdir. 15-16 yoshli o‘smirlar organizmi rivojlanishning faol bosqichida bo‘lib, shu davrda mushak-skelet tizimi, tezkorlik, chidamlilik, kuch, koordinatsiya va egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlarni shakllantirishning ahamiyati katta.

An’anaviy metodlar ko‘pincha o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olmaydi va mashg‘ulotlarni qiziqarli qilishda yetarli natija bermaydi. Shu sababli, innovatsion texnologiyalar - interaktiv mashqlar, virtual va qo‘shimcha reallik, mobil ilovalar, sensorli monitoring va raqamli trenajyorlar - jismoniy tarbiya jarayonini modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning harakat qobiliyatlarini tez va sifatli rivojlantirish, mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqish va motivatsiyani oshirish, individual rivojlanishni aniq nazorat qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Shu bilan birga, bunday yondashuv o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va ularni kelajakda sport va jismoniy faollikka tayyorlashga xizmat qiladi.

Shu sababli, 15-16 yoshli bolalarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish bugungi ta’lim va jismoniy tarbiya tizimi uchun muhim va dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqot ishining maqsadi. 15–16 yoshli o‘quvchilarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini aniqlash, ulardan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida foydalanishning eng maqbul usullari va ustuvor yo‘nalishlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot davomida zamonaviy raqamli vositalar, interaktiv trening platformalari, virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari, shuningdek, mobil ilovalar yordamida mashg‘ulotlarning individual, motivatsion va natijaviy jihatlari o‘rganiladi hamda ularning o‘quvchilar harakat sifatlariga ta’siri ilmiy jihatdan baholanadi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1 jadval

Nazariy tahlil	innovatsion texnologiyalar, jismoniy tarbiya metodikasi va o‘smirlar

	rivojlanishi bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, maqolalar va metodik qo‘llanmalarni o‘rganish.
Pedagogik kuzatish	jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning faoliyati, harakat sifati va qatnashuv darajasini kuzatish.
Pedagogik tajriba (eksperiment)	innovatsion texnologiyalar asosida mashg‘ulotlar o‘tkazish va ularning samaradorligini aniqlash.
Test sinovlari	tezkorlik, chidamlilik, kuch, epchillik va koordinatsiya kabi harakat sifatlarini maxsus testlar orqali baholash.
Matematik-statistik tahlil	olingan natijalarni qayta ishlash, ular o‘rtasida farqlarni aniqlash va ilmiy xulosalar chiqarish.
So‘rovnoma va suhbat	o‘quvchilar, o‘qituvchilar va trenerlarning innovatsion texnologiyalarga munosabatini aniqlash.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Tadqiqot jarayonida 15–16 yoshli o‘quvchilarning jismoniy sifatlari innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar orqali rivojlanishi o‘rganildi. Tajriba guruhi mashg‘ulotlarida interaktiv trening platformalari, mobil ilovalar, virtual va qo‘shimcha reallik elementlari, videokuzatuv va sensor monitoring vositalari qo‘llandi. Nazorat guruhi esa an’anaviy mashg‘ulotlar asosida shug‘ullandi. Boshlang‘ich va yakuniy natijalarning taqqoslanishi innovatsion texnologiyalarning samaradorligini yaqqol namoyon etdi.

Birinchidan, **tezkorlik sifatlari** bo‘yicha tajriba guruhi o‘quvchilari 30 metrga yugurishda o‘rtacha **8,6%** o‘sish ko‘rsatdi. Videotahlil va mobil vaqt o‘lchash ilovalari yugurish texnikasini tuzatish va harakat chastotasini oshirishda samarali bo‘ldi.

Ikkinchidan, **chidamlilik** ko‘rsatkichlari 1000 metrga yugurish sinovida **9%** yaxshilandi. Bu natija sensorli yurak urish monitorlari va yuklama nazorat tizimlarining o‘quvchilar organizmiga moslangan mashq rejimini ta’minlaganini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, **kuch sifatlari** bo‘yicha ham sezilarli o‘sish kuzatildi: o‘tirib-turish mashqi **19%**, tirsakda tortilish esa **33%** ga oshdi. Bu innovatsion mashg‘ulotlarda qo‘llangan raqamli trenajyorlar, videoqo‘llanmalar va individual yuklama bo‘yicha tavsiyalarning natijasi hisoblanadi.

To‘rtinchidan, **egiluvchanlik** ko‘rsatkichlari oldinga engashish mashqida **40%** ga yaxshilangani kuzatildi.

Beshinchidan, Chaqonlik – bu insonning tanasi va harakatlarining tez, aniq va samarali bo‘lish qobiliyatidir. U jismoniy sifatlar orasida tezlik va koordinatsiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, sport va kundalik hayotda juda muhim hisoblanadi.

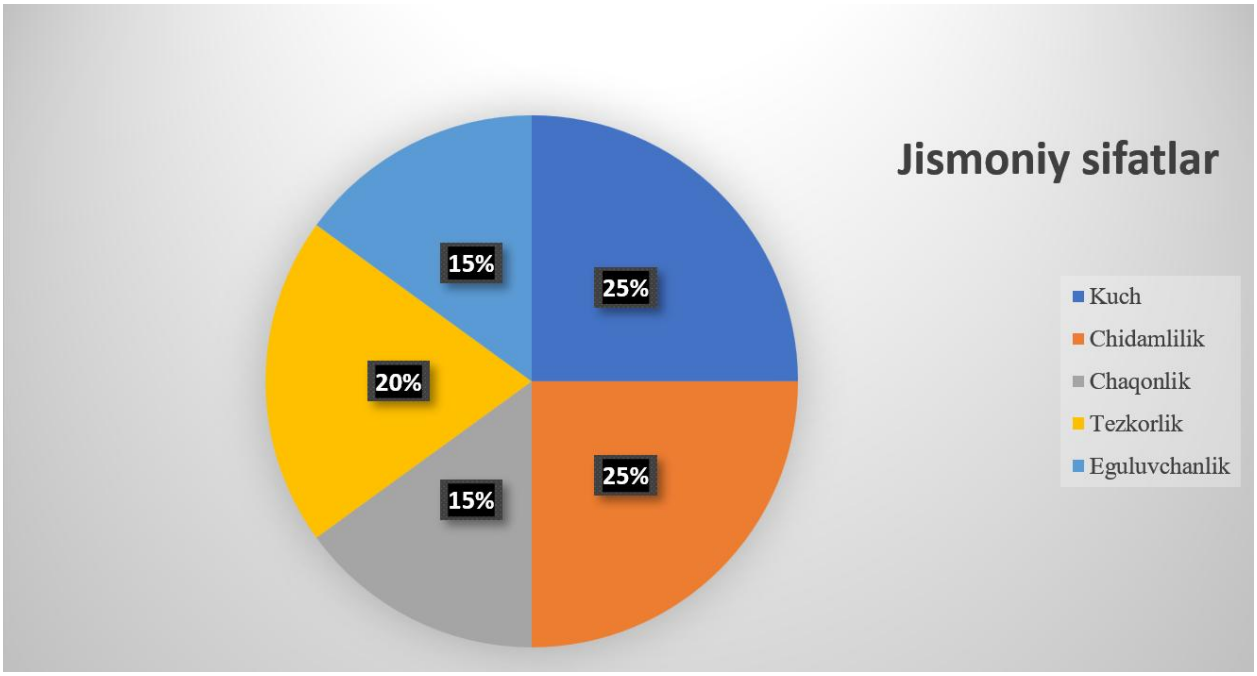
Chaqonlik quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: tezlik, moslashuvchanlik va koordinatsiya. Tezlik harakatni qisqa vaqt ichida bajarish qobiliyatini, moslashuvchanlik turli sharoitlarga tez javob bera olishni, koordinatsiya esa mushaklar va bo‘g‘imlarni uyg‘un ishlata olishni bildiradi.

Chaqonlikning ahamiyati katta: sportda muvaffaqiyatga erishish, kundalik hayotda tez harakat qilish va xavfsizlikni ta’minlashda foydalidir. Uni rivojlantirish uchun tezlik, koordinatsiya va moslashuvchanlik mashqlari, shuningdek, futbol, basketbol va gimnastika kabi sport turlari bilan shug‘ullanish tavsiya etiladi.

Shunday qilib, chaqonlik – bu harakatlarimizni samarali va tez bajarish qobiliyatimiz bo‘lib, uni muntazam mashqlar yordamida rivojlantirish mumkin.

Asosiy jismoniy sifatlar va ularning sportchining umumiy tayyorgarligidagi taxminiy ulushi (%)

2 jadval

Izoh: Bu taqsimot umumiy hisoblanadi va sport turiga qarab farqlanishi mumkin. Masalan, yuguruvchilar uchun tezkorlik va chidamlilik, gimnastlar uchun chaqonlik va eguluvchanlik ko‘proq ahamiyatga ega.

Koordinatsiya sifatlari to‘pni nishonga urish testida **30%** oshdi. Virtual simulyatorlar va sensorli aniqlik o‘lchagichlar o‘quvchilarda makoniy muvofiqlashtirish, aniqlik va harakat boshqaruvini sezilarli rivojlantirdi.

Olingan natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning har bir jismoniy sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Tajriba

guruhi ko‘rsatkichlarining barcha sinovlarda nazorat guruhiga nisbatan 2–3 baravar yuqori o‘sishi mazkur yondashuvning ustuvorligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, mashg‘ulotlarning raqamlashtirilishi o‘quvchilar motivatsiyasini oshirdi, ular mustaqil mashq qilishni boshladi, mashg‘ulotlar davomida jarayonni real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati esa o‘zini nazorat qilish madaniyatini shakllantirdi. O‘qituvchilar fikricha, innovatsion texnologiyalar darsni qiziqarli va samaraliroq qilgani, o‘quvchilarda intizom hamda mas’uliyatni kuchaytirgani aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish o‘quvchilarning harakat qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil ekanini tasdiqlaydi. Turli sifatlarning uyg‘un rivojlanishi jismoniy tayyorgarlik darajasining kompleks oshishiga olib keldi va yangi pedagogik yondashuvlarning yuqori samaradorligini ko‘rsatdi.

Bugungi kunda 15–16 yoshli o‘quvchilar sport va jismoniy tarbiya jarayonida individual harakat qobiliyatlarini shakllantirishda an’anaviy metodlar yetarli darajada samarali bo‘lmay qolmoqda. Mazkur yosh guruhida texnologik vositalardan foydalanish jismoniy faollikni oshirish, muvofiqlik, tezlik va chidamlilik kabi harakat qobiliyatlarini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu maqolada ilg‘or innovatsion texnologiyalar, xususan, interaktiv simulyatorlar, virtual va qo‘shimcha reallik platformalari, raqamli monitoring tizimlari va mobil ilovalar yordamida harakat mashqlarining individual nazorati va avtomatik tahlili ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu texnologiyalar yoshlar motivatsiyasini oshiradi, mashg‘ulot jarayonini personalizatsiyalash imkonini beradi va an’anaviy metodlarga qaraganda harakat qobiliyatlarini sezilarli darajada tezroq rivojlantiradi.

Shuningdek, maqola innovatsion yondashuvlarning jismoniy tayyorgarlikni baholashda yangi indikatorlarni joriy etish imkoniyatini yaratishini ta’kidlaydi, bu esa nafaqat maktab jismoniy tarbiyasida, balki sport akademiyalari va yoshlar sport klublarida ham samarali qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa. 15–16 yoshli bolalarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish jismoniy tarbiya samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, virtual va qo‘shimcha reallik platformalari, interaktiv simulyatorlar hamda raqamli monitoring tizimlari mashg‘ulotlarni individualizatsiya qilish, yoshlarning motivatsiyasini oshirish va harakat qobiliyatlarini aniq baholash imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalar yordamida amalga oshirilgan mashg‘ulotlar an’anaviy metodlarga nisbatan tezroq natija beradi, bolalarning muvofiqlik, tezlik, chidamlilik va kuch kabi asosiy harakat ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, bunday yondashuv jismoniy tayyorgarlikni baholashning yangi indikatorlarini yaratib, maktab va sport muassasalarida sifatli monitoringni ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion texnologiyalarni jismoniy tarbiya jarayoniga integratsiya qilish 15–16 yoshli bolalarda harakat qobiliyatlarini tizimli va samarali rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахмедов Т.Ж. (2020). *Yoshlar jismoniy tarbiyasida innovatsion texnologiyalar*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Ибрагимов С.М. (2019). *Jismoniy tayyorgarlikni baholash va monitoring tizimlari*. Toshkent: Sport.
3. Петров А.В, Сидоров И.Н, (2021). *Virtual va qo‘shimcha reallik texnologiyalari sport mashg‘ulotlarida*. Moscow: Physical Culture and Sport.
4. Johnson M, Smith R. (2020). *Innovative technologies in adolescent physical development*. Journal of Sports Science, 38(4), 245–258.
5. Lee K, Park J (2021). *Digital platforms for enhancing motor skills in teenagers*. International Journal of Physical Education, 56(2), 112–125.
6. Karimova N. (2022). *Interaktiv simulyatorlar orqali yoshlar harakat qobiliyatlarini rivojlantirish*. Tashkent: Pedagogical Press.

SPORT MASHG‘ULOTLARIDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING METODIK ASOSLARI VA HAR BIR SPORTCHINING IMKONIYATIGA QARAB MASHG‘ULOTLARNI REJALASHTIRISH.

Sariboyev Shuxrat Turdibekovich. GulDPI “Gumanitar fanlar va jismoniy madanyat” fakulteti, “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi ” kafedrasi dotsenti.
e-mail: shuxratsariboyev@gmail.com

Annotatsiya. Sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvning metodik asoslari, ya’ni har bir sportchining jismoniy va psixologik imkoniyatlariga mos ravishda mashg‘ulotlarni rejalashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda individual yondashuvning sportchilarning natijaviyligini oshirishdagi ahamiyati, ularni rag‘batlantirish va rivojlantirishdagi metodik usullar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada sportchilarning yosh, malaka darajasi, jismoniy tayyorgarlik xususiyatlari va shaxsiy qobiliyatlariga qarab mashg‘ulotlarni diferenciatsiya qilish prinsiplari va amaliy tavsiyalari taqdim etilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, individual yondashuv jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida samaradorlikni oshirish, jarohatlarning oldini olish va sportchilarning motivatsiyasini kuchaytirish uchun muhim hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: individual yondashuv, sport mashg‘uloti, metodikasi, sportchi imkoniyatlari, mashg‘ulotlarni rejalashtirish.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПОДХОДА К СПОРТИВНОЙ ТРЕНИРОВКЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ ТРЕНИРОВОК В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ВОЗМОЖНОСТЕЙ КАЖДОГО СПОРТСМЕНА.

Аннотация. Исследованы методические основы индивидуального подхода к спортивной тренировке, то есть вопросы планирования тренировок в соответствии с физическими и психологическими возможностями каждого спортсмена. В исследовании рассмотрены значение индивидуального подхода в повышении результативности спортсменов, методические приемы их стимулирования и развития. Также в статье представлены принципы и практические рекомендации по дифференциации тренировок в зависимости от возраста, уровня квалификации, особенностей физической подготовки и личностных способностей спортсменов. Результаты показывают, что индивидуальный подход важен для повышения эффективности занятий физической культурой и спортом, предотвращения травматизма и повышения мотивации спортсменов.

Ключевые слова: индивидуальный подход, спортивная тренировка, методика, возможности спортсмена, планирование тренировок.

METHODOLOGICAL BASIS OF INDIVIDUAL APPROACH TO SPORTS TRAINING AND PLANNING TRAINING DEPENDING ON THE CAPABILITIES OF EACH ATHLETE.

Abstract. The methodological foundations of an individual approach to sports training, that is, the issues of planning training according to the physical and psychological capabilities of each athlete, have been investigated. The study examines the importance of an individual approach in improving athletes' performance, and the methodological techniques for their motivation and development. The article also presents principles and practical recommendations for differentiating training based on athletes' age, qualification level, physical fitness characteristics, and personal abilities. The results show that an individual approach is important for improving the effectiveness of physical education and sports activities, preventing injuries, and increasing athletes' motivation.

Keywords: individual approach, sports training, methodology, athlete's capabilities, training planning.

Kirish. Sport mashg‘ulotlarida individual yondashuv sportchilarning jismoniy, psixologik va texnik imkoniyatlarini hisobga olib mashg‘ulotlarni rejalashtashni nazarda tutadi. Zamonaviy jismoniy tarbiya va sport metodikasida har bir sportchining yoshi, malaka darajasi, jismoniy tayyorgarlik xususiyatlari hamda individual qobiliyatlarini inobatga olish natijaviylik va samaradorlikni oshirishda muhim omil sifatida qaraladi. Ilmiy adabiyotlarda individual yondashuv sportchilarning motivatsiyasini kuchaytirish, jarohat xavfini kamaytirish va mashg‘ulot jarayonida maksimal natijaga erishish imkonini beruvchi asosiy metodik printsiplar sifatida ta’riflangan (Ismoilov, 2018; Tursunov, 2020).

Shuningdek, mashg‘ulotlarni umumiy reja asosida o‘tkazish har doim sportchining individual rivojlanish ehtiyojlariga mos kelmasligi mumkin. Shu bois, har bir sportchiga mos metodik yondashuv ishlab chiqish – nafaqat samarali tayyorgarlikni ta’minlash, balki ularning shaxsiy rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqola sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvning metodik asoslarini aniqlash, uning amaliy jihatlarini o‘rganish va mashg‘ulotlarni rejalashtirishdagi samaradorligini tahlil qilishga bag‘ishlangan.

Tadqiqot metodi. Tadqiqot sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvning samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkazildi. Tadqiqot obyekti sifatida maktab yoshidagi sportchilar va sport sektsiyalaridagi o‘quvchilarning mashg‘ulot jarayoni tanlandi. Tadqiqot sub’ektlari 12–18 yoshdagi sportchilardan iborat bo‘lib, ularning jismoniy tayyorgarligi, texnik ko‘nikmalari va shaxsiy qobiliyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot metodikasi quyidagi asosiy usullarni o‘z ichiga oladi:

Ob’ektiv monitoring – sportchilarning jismoniy tayyorgarligi (tezlik, chidamlilik, kuch ko‘rsatkichlari) sinov va testlar yordamida o‘lchandi.

Individual mashg‘ulot rejalari tuzish – har bir sportchining imkoniyatlariga qarab mashg‘ulotlar differentsial yondashuv asosida ishlab chiqildi.

Kuzatuv va tahlil – mashg‘ulot jarayonida sportchilarning faoliyati, texnik ko‘rsatkichlari va psixologik holati muntazam ravishda qayd etildi.

So‘rovnomalar va intervyular – sportchilar va murabbiylar bilan suhbatlar orqali individual yondashuvning motivatsion va psixologik samarasini aniqlashga urinishlar amalga oshirildi.

Mazkur metod yordamida individual yondashuvning mashg‘ulot natijalariga ta’siri, sportchilarning rivojlanish sur’ati va motivatsiyasiga ta’siri sistematik tarzda o‘rganildi. Tadqiqot natijalari sport mashg‘ulotlarini har bir sportchining imkoniyatlariga moslashtirishning samaradorligini ilmiy asoslash imkonini beradi.

Tadqiqot natijasi. Individual yondashuv asosida mashg‘ulotlarni rejalashtirish sportchilarning jismoniy va texnik ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Sportchilarning tezlik, chidamlilik va kuch ko‘rsatkichlari bo‘yicha individual reja asosida mashg‘ulotlar o‘tkazilgan guruhda o‘rtacha yaxshilanish 15–20% atrofida kuzatildi, umumiy reja bo‘yicha mashg‘ulot o‘tkazilgan guruhda esa 7–10% yaxshilanish aniqlangan.

Shuningdek, individual yondashuv qo‘llanilgan sportchilar motivatsiya va mashg‘ulotga qiziqish darajasi bo‘yicha ham yuqori ko‘rsatkichlar ko‘rsatdi. Suhbat va so‘rovnoma natijalari shuni bildiradiki, sportchilar o‘z qobiliyatlari hisobga olingan mashg‘ulotlar jarayonida jarohat xavfi kamayishini va mashg‘ulot samaradorligi oshishini sezgan.

1 jadval

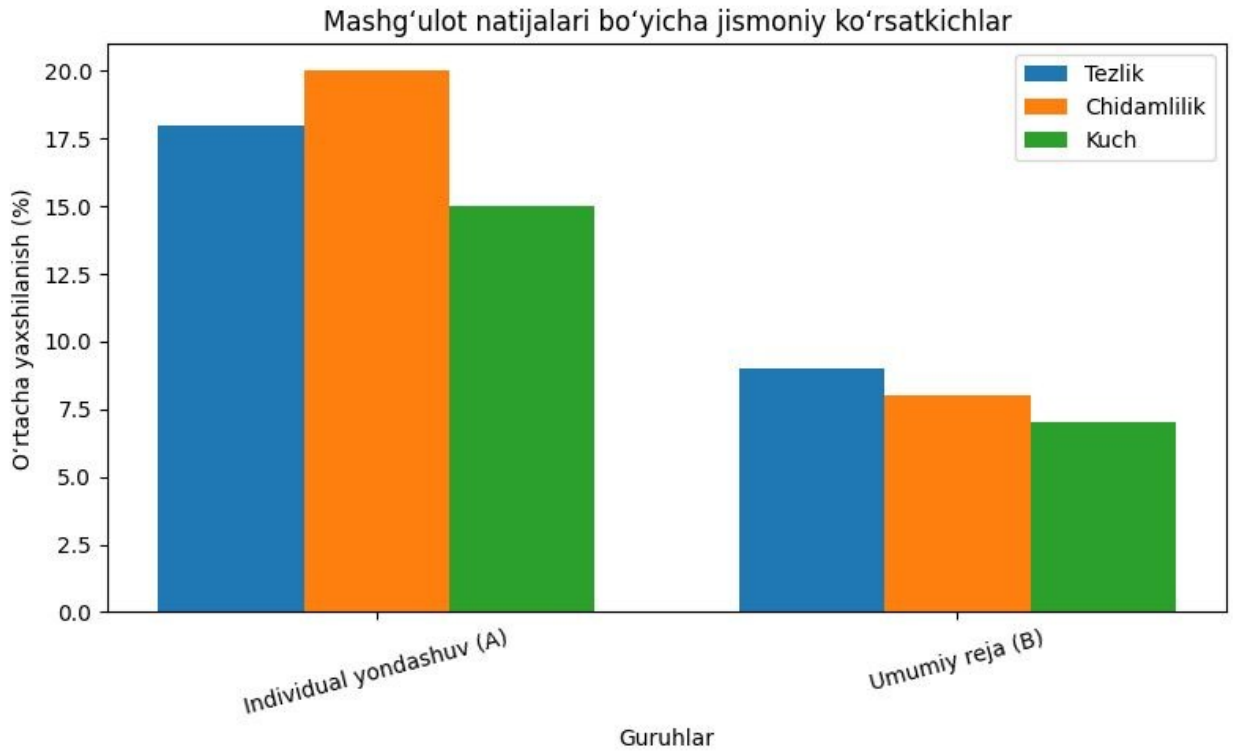

Diagramma natijalariga ko‘ra, individual yondashuv asosida mashg‘ulot olib borilgan A guruh sportchilarida barcha jismoniy ko‘rsatkichlar bo‘yicha sezilarli

o‘sish kuzatildi. Xususan, tezlik ko‘rsatkichi o‘rtacha 18%, chidamlilik 20% va kuch 15% ga oshgan.

Bunga nisbatan umumiy reja asosida mashg‘ulot olib borilgan B guruhda o‘sish ko‘rsatkichlari pastroq bo‘lib, tezlik 9%, chidamlilik 8% va kuch 7% ni tashkil etdi. Ushbu natijalar individual yondashuvning sportchilar jismoniy sifatlarini rivojlantirishda ancha samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, individual yondashuv qo‘llanilgan guruhda ko‘rsatkichlarning o‘sish dinamikasi barqaror va yuqori ekanligi aniqlanib, bu usul sportchilarning funksional imkoniyatlarini to‘liqroq namoyon etishga xizmat qilishi isbotlandi.

Tadqiqot muhokamasi. Olingan natijalar sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvning yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida individual reja asosida shug‘ullangan sportchilarda tezlik, chidamlilik va kuch ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada oshgani, mazkur metodikaning amaliy jihatdan ustunligini ko‘rsatdi. Bu holat har bir sportchining jismoniy imkoniyatlari, funksional holati va tayyorgarlik darajasi hisobga olingan holda mashg‘ulotlarni tashkil etish muhimligini yana bir bor isbotlaydi.

Shuningdek, natijalar boshqa ilmiy tadqiqotlar bilan hamohang bo‘lib, individual yondashuv sportchilarning nafaqat jismoniy rivojlanishiga, balki ularning psixologik holati va motivatsiyasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Umumiy reja asosida olib borilgan mashg‘ulotlarda esa barcha sportchilar uchun bir xil yuklama berilishi sababli ayrim sportchilarda ortiqcha zo‘riqish, boshqalarida esa yetarli darajada yuklama bo‘lmasligi kuzatiladi.

Bundan tashqari, individual yondashuv sport jarayonida jarohatlar xavfini kamaytirish, mashg‘ulot samaradorligini oshirish va sportchining o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu metodikani amaliyotga joriy etishda murabbiylardan yuqori darajadagi bilim, tajriba va doimiy monitoring olib borish talab etiladi.

Umuman olganda, sport mashg‘ulotlarini individuallashtirish zamonaviy jismoniy tarbiya va sport metodikasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, sportchilarni har tomonlama rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvni qo‘llashning ilmiy va amaliy jihatdan samarali ekanligini ko‘rsatdi. Har bir sportchining jismoniy imkoniyatlari, tayyorgarlik darajasi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni rejalashtirish ularning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida individual yondashuv asosida mashg‘ulot olib borilgan sportchilarda tezlik, chidamlilik va kuch ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Bu esa mazkur metodikaning umumiy mashg‘ulotlarga nisbatan ustunligini isbotlaydi.

Shuningdek, individual yondashuv sportchilarning motivatsiyasini oshirish, mashg‘ulotlarga qiziqishini kuchaytirish va jarohatlar xavfini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mazkur yondashuvni samarali tashkil etish uchun murabbiylardan yuqori malaka, puxta rejalashtirish va muntazam monitoring talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvni keng joriy etish sportchilarning yuqori natijalarga erishishini ta’minlovchi muhim metodik yo‘nalish hisoblanadi va kelgusida bu borada yanada chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ismoilov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Tursunov A.T. Sport mashg‘ulotlarini tashkil etish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Usmonxo‘jayev T.S. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2017.
4. Abdullayev A.A. Sport pedagogikasi asoslari. – Toshkent: Barkamol avlod, 2019.
5. Xo‘jayev F.X. Yosh sportchilarni tayyorlash metodikasi. – Toshkent: Fan, 2016.
6. Karimov M.K. Jismoniy mashqlar nazariyasi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2021.
7. Rasulov A.R. Sport psixologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
8. Jo‘rayev Sh.J. Jismoniy tarbiya va sportda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2022.

TALABALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI OSHRISHDA WORKOUT VOSITALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Eshonqulov O‘ktam Rayimqulovich, Guliston Davlat pedagogika insituti, Jismoniy madaniyat nazariyasiva metodikasi katta o‘qituvchisi
email: uktameshonqulov4@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada sportchi talabalarda jismoniy tayyorgarligini oshirish fazalari hamda ularni ijro etishda qo‘l kuch va gavda kuchini rivojlanganlik darajasini aniqlash ochib berilgan. Bunday kuch va uni turlarini baholash natijalari mashg‘ulotlar davomida o‘rnatish va takomillashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkinligi ehtimol qilingan.

Kalit so‘zlar: Sportchi, aerob va anaerob imkoniyatlari, kuch chidamkorligi, qo‘l bilak – panja kuchini, qo‘l – gavda kuchi turli vazn jismoniy tayyorgarlik.

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРЕНИРОВОЧНОГО ОБОРУДОВАНИЯ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ.

Аннотация. В статье рассмотрены этапы повышения физической подготовленности студентов-спортсменов и определение уровня развития силы рук и корпуса у них. Предполагается, что результаты такой оценки силы и ее видов могут послужить повышению эффективности тренировок и совершенствованию в процессе тренировок.

Ключевые слова: Спортсмен, аэробная и анаэробная работоспособность, силовая выносливость, сила рук и запястий, сила рук и туловища, физическая подготовка с различными отягощениями.

METHODOLOGY OF USING WORKOUT EQUIPMENT TO IMPROVE STUDENTS' PHYSICAL FITNESS.

Annotation. The article describes the phases of physical training improvement in student athletes and the determination of the level of development of hand strength and body strength in their performance. It is believed that the results of assessing such strength and its types can serve to increase the effectiveness of its establishment and improvement during training.

Key words: Athlete, aerobic and anaerobic capacity, strength endurance, hand-wrist strength, hand-trunk strength, various weight physical training.

Kirish. Dunyoda workout sport turinining inson jismoniy kamolotiga hissasi, sport etikasini to‘laqonli ifodalash kabi xususiyatlarni ilmiy-nazariy ochib berish,

samaradorligini isbotlash hamda yanada rivojlantirish, workout boʻyicha sportchilarni tayyorlash tizimini ilmiy asoslash yuzasidan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasalari talabalarini workout sport turi bilan shugʻullanishi natijasida funksional va jismoniy, tayyorgarligini yaxshilash boʻyicha tizimli tadqiqotlar olib borilgan. Shunga qaramay, workout sport turidagi jihozlardan togʻri foydalanish, mashqlarni bajarish texnikasini mazmuni va mohiyatini anglashda, onglilik va faollik tamoyillari asosida oʻrgatish uslublari, shu oʻrinda organizimning cheksiz va cheklangan funksional imkoniyatlarini samarali oshirish va boshqarishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni olib borish zarurati yuzaga kelmoqda.

Respublikamizda jismoniy tarbiya va sport sohasida asosiy islohatlardan biri, bu sohani aholi oʻrtasida keng ommalashtirish – aholini doimiy ravishda sport bilan shugʻullanishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy sport ilmi esa Workout sport turini talabalar organizimiga ijobiy ta'siri yuzasidan ilmiy asoslangan kompleks mashqlar majmuasini ishlab chiqish va ularni tabaqalashtirish talabini qoʻymoqda. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib talabalarni munatazam Workout sport turiga qamrab olish, qolaversa mazkur sport turi vositalaridan foydalanish boʻyicha zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda mashqlarni snaryadlarda bajaraish texnikasini oʻzlashtirishga koʻmakalshuvchi raqamli texnologiyalarni yaratish, va samaradorligini asoslash boʻyicha ilmiy tadqiqotlarni oʻtkazish dolzarb hisoblanmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son "Oʻzbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi, 2020-yil 30-oktyabrdagi PF-6099-son "Sogʻlom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi farmonlari, 2023-yil 28-iyuldagi PQ-245-son "Mahallalarda sport infratuzilmasini rivojlantirish va sport maydonchalaridan samarali foydalanishni tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi, 2020-yil 3-noyabrdagi PQ-4877-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi, 2021-yil 05-noyabrdagi PQ-5282-son "Yurish, yugurish, mini-futbol, badminton, stritbol va "Workout" sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi qarori, 2021-yil 16-iyundagi PQ-5148-son "Aholining jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash tizimini joriy etishning tashkiliy chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa meʼyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Talabalarni jismoniy tayyorgarligini workout sporti vositalari orqali takomillashtirish boʻyicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot davomida qoʻllanilgan pedagogik testlarning bir xil shart-sharoit doirasida standartlashtirilgan talablar va texnologik tartib-qoidalarga rioya qilinganligi, ularning test-retest sinovlaridan oʻtkazilganligi, obyektiv va ishonchli axborot (natija) berishi, tekshiriluvchi-sub'ekt uchun bir xil ruhiy-emotsional muhitning yaratilganligi, testlardan oʻtkaziladigan tekshiruvchilar sonining (n)

statistika qonuniyatlariga mos kelishi, natijalarning guruhlar va guruhlararo kesimda tabaqalashtirilgan tartibda qiyosiy tahlil qilinganligi ushbu tadqiqot natijalarini joriy qilish dalolatnomalari vakolatli davlat organlari tomonidan berilganligi bilan asoslangan. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati, sportchi talabalarda turli musobaqalarda har xil shaklida harakatlanishi, ularning musobaqalashuv davomida doimo harakatda bo‘lishi gavda mushaklarining turli holatlarda va turli yo‘nalish-rejimlarda kuchlanish faolligi hamda bellashuvlar davomida qulay-noqulay tomonlarga o‘zgaruvchan vaziyatlarda jismoniy imkoniyatlarini “Workout” sport turi yuklamalar ta’sirida shakllantiruvchi mashqlarni qo‘llash mexanikasi hamda texnologiyasidan foydalanish afzalliklari ochib berilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundan iboratki, sportchi talabalarda birinchidan, musobaqalashish jarayonlarida koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirish, muvozanatni saqlash, ularini faolligini ta’minlovchi “Workout” sport turi mashqlarning xususiyatlariga moslashtirish, tana mushaklarini turli holat, yo‘nalish hamda rejimlarda kuchlanish imkoniyatilari oshirish, musobaqalashuv davomida doimo harakat bo‘lishini har tomonlama taminlashda “Workout” sport turi yuklamalar ta’sirida muntazam mashqlantirib borilganligi, usullarni ijro etish bilan bog‘liq ichki (mushaklarning qisqarish rejimi, bo‘g‘imlarning simmetrik tartibda egilish-yozilishi) va tashqi (usul texnikasi, koordinatsiyasi, hajmi, shiddati) harakat mexanizmlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligi bilan belgilanadi.

Yuqorida ta’kidlangandek, sport musobaqalarida va xususan raqiblani qarshiligini yengish harakatlarini ijro etishda nafaqat dinamik kuch chidamliligi ustivor rol o‘ynaydi, balki ushbu jarayonda qo‘l, tos – son, gavda va qorin mushaklarining izometrik rejimda amalga oshiriladigan statik kuch chidamliligi ham o‘ziga xos ahamiyatga egadir. Bu borada o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, statik kuch chidamliligini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan biri – turnikda osilib, qo‘llarni 50 % bukilgan holatida maksimal vaqt saqlash NG da tajribadan avval 31,53 ± 3,02 s. bilan qayd etilgan bo‘lsa, tajriba yakuniga kelib mazkur ko‘rsatkich 33,09 ± 3,03 s.ga uzaygan (P<0,05) yoki uning absalyut uzayish farqi 1,56 s.ni tashkil etgan – 4,95 % (4.2.jadval). TGda esa bu ko‘rsatkichlar muvofiq ravishda: 30,88 ± 3,38 – 34,66 ± 3,52 s.; (P<0,001) 3,78 s.; 12,24 % bilan ifodalangan.

Turnikda osilib, oyoqlarni 90° ko‘targan holatida maksimal vaqt saqlash muddati NGda 29,53 ± 2,57 s. dan 30,85 ± 2,93 s.gacha uzaygan (P<0,05) yoki uzayish farqi absalyut ko‘rsatkich bo‘yicha 1,32 s.ni tashkil etgan (4,47 %). TGda bu ko‘rsatkichlar muvofiq ravishda 28,74 ± 3,14 s.dan 32,23 ± 3,26 s.gacha uzaygan (P<0,001) yoki absalyut uzayish vaqti 3,09 s. bilan ifodalangan (12,14 %).

Brus’yada tayanib, qo‘llarni 50 % bukilgan holatida vaqti NGda 32,68 ± 2,85 s.dan 34,13 ± 2,82 s. gacha uzaygan (P<0,05) yoki uzayish vaqti absalyut darajada 1,45 s.ni tashkil etgan – 4,44%. TG da muvofiq ravishda 33,39 ± 3,33 s.dan 37,06 ± 3,43 s.gacha uzaygan (P<0,001) yoki uning absalyut uzayish vaqti 3,67 s. bilan ifodalangan – 10,99 %.

Brus’yada tayanib, oyoqlarni 90° bukilgan holatida maksimal saqlash vaqti NGda 26,92 ± 2,04 s.dan 27,79 ± 1,98 s.gacha uzaygan (P<0,05) yoki uning absalyut uzayish vaqti 0,87 s.ga teng bo‘lgan – 3,23%. TGda – 27,79 ± 2,49 s.dan 29,89 ±

2,44 s. gacha (P<0,01) yoki absalyut uzayish muddati 2,10 s.ga teng bo‘lgan - 7,56% (1-jadvalga qarang).

1-jadval

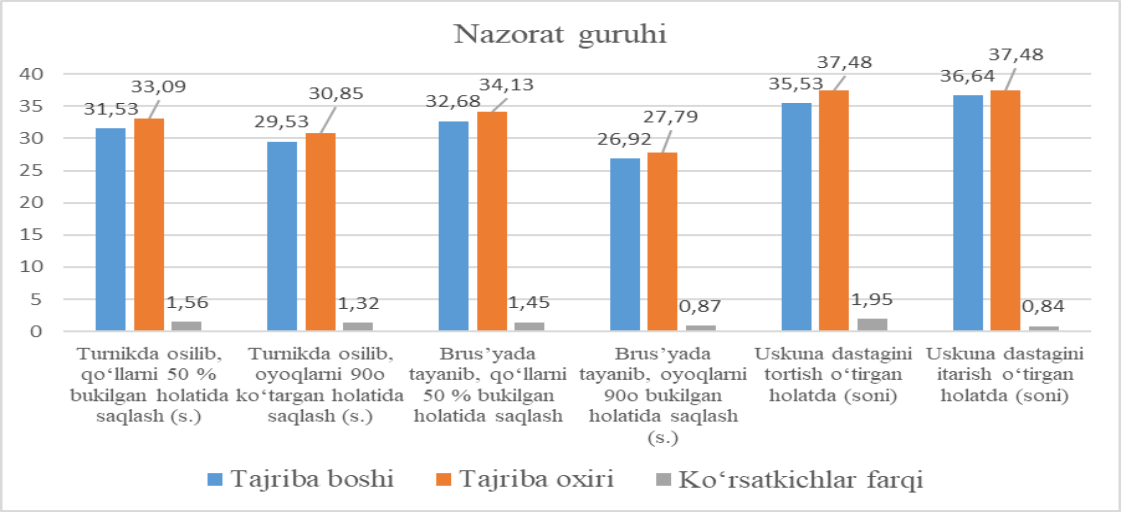
Nazorat va tajriba guruhlariga mansub talabalarda statik kuchini tajriba davomida o‘sish sur’ati (NG – n = 18; TG – n = 18)

Testlar	guruh	Tajriba boshi			Tajriba oxiri			O‘sish		t	P
		$\bar{X}$	б	V, %	$\bar{X}$	б	V, %	abs	Nisb, %		
Turnikda osilib, qo‘llarni 50 % bukilgan holatida saqlash (s.)	NG	31,53	3,02	9,58	33,09	3,03	9,16	1,56	4,95	2,06	<0,05
	TG	30,88	3,38	10,95	34,66	3,52	10,16	3,78	12,24	4,38	<0,001
Turnikda osilib, oyoqlarni 90º ko‘targan holatida saqlash (s.)	NG	29,53	2,57	8,70	30,85	2,53	8,20	1,32	4,47	2,07	<0,05
	TG	28,74	3,14	10,93	32,23	3,26	10,11	3,49	12,14	4,36	<0,001
Brus’yada tayanib, qo‘llarni 50 % bukilgan holatida saqlash (s.)	NG	32,68	2,85	8,72	34,13	2,82	8,26	1,45	4,44	2,05	<0,05
	TG	33,39	3,33	9,97	37,06	3,43	9,26	3,67	10,99	4,34	<0,001
Brus’yada tayanib, oyoqlarni 90º bukilgan holatida saqlash (s.)	NG	26,92	2,04	7,58	27,79	1,98	7,12	0,87	3,23	1,73	>0,05
	TG	27,79	2,49	8,96	29,89	2,44	8,16	2,10	7,56	3,41	<0,01
Uskuna dastagini tortish o‘tirgan holatda (soni)	NG	35,53	3,75	10,55	37,48	3,83	10,22	1,95	5,49	2,06	<0,05
	TG	34,84	4,16	11,94	39,47	4,39	11,12	4,63	13,29	4,33	<0,001
Uskuna dastagini itarish o‘tirgan holatda (soni)	NG	36,64	1,61	9,68	37,48	1,62	9,27	0,84	5,05	2,08	<0,05
	TG	37,42	1,91	10,96	39,52	1,98	10,14	2,10	12,06	4,32	<0,001

Workout uskunasi o‘rindig‘iga o‘tirb o‘z vaznini uskuna dastagini turli usullar yordamida maksimal marta tortish o‘tirgan holatida maksimal vaqt saqlash NG da –

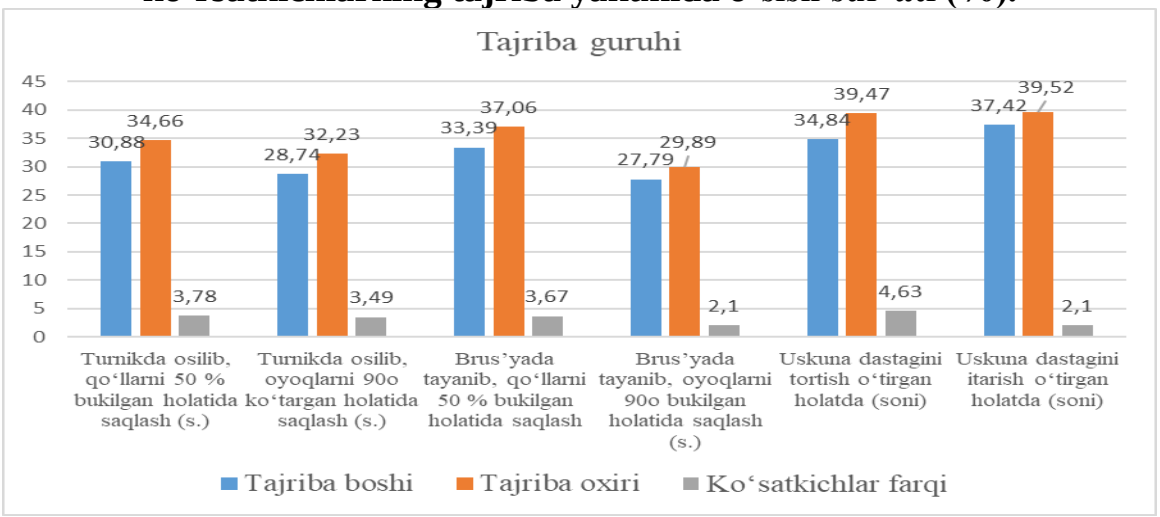
35,53 ± 3,75 s.dan 37,48 ± 3,83 s.gacha uzaygan (P<0,05) yoki absolyut uzayish vaqti 1,95 s.ni tashkil etgan – 5,49 %. TG da – 34,84 ± 4,16 s.dan 39,47 ± 4,39 s. gacha uzaygan (P<0,001) yoki absolyut uzayish vaqti 4,63 s. bilan ifodalangan – 13,29 %.

Uskunasiga o‘rindig‘iga o‘tirb o‘z vaznini uskuna dastagini turli usullar yordamida maksimal marta itarish o‘tirgan holatni saqlash vaqti NG da 36,64 ± 1,61 s.dan 37,48 ± 1,62 s.gacha uzaygan (P<0,05) yoki absolyut uzayish vaqti 0,84 s.ni tashkil etgan – 5,05 %. TG da – 37,42 ± 1,91 s.dan 39,52 ± 1,98 s. gacha uzaygan (P<0,001) yoki absolyut uzayish vaqti 2,10 s. bilan qayd etilgan – 4,32 %. Ushbu tadqiqot natijalarining qiyosiy tahliliga asosan e’tirof etish mumkinki, tana segmentlarining turli holatlarida mushaklarning izometrik rejimda statik kuchlanish chidamliligi tajriba boshida ikki guruhda ham malakali belbog‘li kurashchilar uchun belgilangan talablar darajasida qayd etilmagan. Masalan, turnikda osilib, oyoqlarni 90º bukilgan holatida saqlash talabalarda 59,67 ± 1,44 – 60,83 ± 1,03 s. gacha davom etishi lozim ekan (1-rasmga qarang).

Izoh: Nazorat guruhida turli mashqlardagi ko‘rsatkichlar farqi;

1-A.rasm. Nazorat guruhida dinamik kuch chidamliligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning tajriba yakunida o‘sish sur’ati (%).

Izoh: Tajriba guruhida turli mashqlardagi ko‘rsatkichlar farqi;

1-B.rasm. Tajriba guruhida dinamik kuch chidamliligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning tajriba yakunida o‘sish sur’ati (%)

O‘tkazilgan tajriba yakuniga kelib, tajriba davomida an’anaviy mashg‘ulotlarda shug‘ullanishni davom ettirgan NG da statik kuchlanish chidamliligi jadal o‘smaganligi kuzatilgan. Ammo, tajriba bo‘ylab eksperimental mashg‘ulotlarda shug‘ullanib kelgan TG da ushbu sifat ko‘rsatkichlari nisbatan jadal o‘sganligi aniqlangan. Shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, tajriba boshida ikki guruhda ham statik kuchlanish chidamliligining eng sust ko‘rsatkichlari bel – umurtqa atrofida mushaklarning kuchlanish faolligi egallaganligi ma’lum bo‘ldi. Demak, an’anaviy mashg‘ulotlarda mazkur masalalarga etarli e’tibor qaratilmaydi – deb fikr yuritish mumkin. Talabalarda statik kuch chidamliligining turli xil harakatlar va usullarni bajarish samaradorligi ulushini aniqlash maqsadida biz ana shu jismoniy yaxshi va sust rivojlangan talabalarda ustida maksimalsus tadqiqot o‘tkazdik. Bunday toifaga munosib bo‘lgan talabalar joriy tadqiqotlar natijalariga ko‘ra saralab olingan. O‘rtacha statistik ko‘rsatkichlardan past (sust) natija ko‘rsatgan kurashchilar NG ga jalb qilingan, ± Ϭ ko‘rsatkichidan yuqori natija (yaxshi) ko‘rsatgan talabalar TG tarkibiga kiritilgan. Bu borada o‘tkazilgan tadqiqotlardan ma’lum bo‘ldiki, tajriba davomida an’anaviy mashg‘ulotlarda shug‘ullanishni davom ettirgan va statik kuch chidamliligi sust rivojlangan talabalardan iborat.

Yuqorida ta’kidlanganidek musobaqalarda jismoniy sifatlarni yetarli darajada rivojlangan bo‘lishi zarurligi tufayli bellashuv davomida deyarli barcha harakatlarni amalga oshirishda, ayniqsa usullarni qo‘llash va harakatlarni amalga oshirish jarayonida statik kuch chidamliligi har bir dinamik kuchlanish reaktsiyasini (start kuchi, portlovchi kuch, tezkor kuch) jadal amalga oshirishga turtki beradi yoki mushaklarni izometrik rejimda kuchlantirish faolligi poydevor sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun sport turlari bo‘yicha o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda deyarli bo‘g‘imlarni harakatlantiruvchi mushaklarni izometrik va izotonik rejimda goh kontsentrik, goh ekstsentrik yo‘nalishida kuchlantirish mashqlarini navbatma - navbat qo‘llab borish o‘ta muhim ahamiyatga egadir

Xulosa. Musobaqalarida statik va dinamik kuch chidamliligining ulushli ahamiyatini o‘rganish maqsadida o‘tkazilgan tadqiqotlardan ma’lum bo‘ldiki, tajriba davomida tavsiya etilgan eksperimental mashqlarni muntazam bajarib borgan va statik kuch chidamliligi yaxshi rivojlangan TG ga uskunasiga o‘rindig‘iga o‘tirb o‘z vaznini uskuna dastagini turli usullar yordamida maksimal marta tortish soni tajriba jarayonida 34,84 ± 4,16 s.dan 39,47 ± 4,39 s. gacha uzaygan (P<0,001) yoki absolyut uzayish vaqti 4,63 s. bilan ifodalangan – 13,29 %. Tajriba davomida an’anaviy mashg‘ulotlarda shug‘ullanib kelgan va statik kuch chidamliligi sust rivojlangan NG da esa ushbu ko‘rsatkichning 35,53 ± 3,75 s.dan 37,48 ± 3,83 s.gacha uzaygan (P<0,05) yoki absolyut uzayish vaqti 1,95 s.ni tashkil etgan – 5,49 %. Uskunasiga o‘rindig‘iga o‘tirb o‘z vaznini uskuna dastagini turli usullar yordamida maksimal marta tortish vaqti ham TG ga nisbatan kamroq uzaygan. uskunasiga o‘rindig‘iga o‘tirb o‘z vaznini uskuna dastagini turli usullar yordamida maksimal marta itarish soni va vaqtini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar ham TG da NG ga qayd etilgan muvofiq ko‘rsatkichlarga nisbatan ijobiy dinamika bilan namoyish etilganligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 11-aprel’ 2022-yil PQ-201-sonli Qarori.
2. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati / Darslik. –Toshkent: O‘zDJTI nashriyot matbaa bo‘limi, 2005. - S. 90-91.
3. Arzikulov M.U. Sport takomillashuvi bosqichidagi og‘ir atletikachilarning mashg‘ulot yuklamalarini oqilona rejalashtirish uslubiyati: monografiya. T.: “O‘ZKITOBSAVDO” nashriyoti, 2020. - 136 s.
4. Eshtaev A. K. Gimnastika nazariyasi va uslubiyati. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent. «O‘zkitobsavdonashriyoti», 2020. - 312 b.
5. Платонов В.Н. Двигателные качества и физическая подготовка спортсменов. Издателство «СПОРТ» М.: 2019. - 630 с.
6. Ergashov B.D. Belbog‘li kurashda raqibni ko‘tarib tashlash hajmi va shiddatini oshirishda statodinamik kuch chidamkorligining o‘rni. Fan sportga № 4. 2022, - 25-27 s.
7. Eshonqulov O‘.R. Talabalarni jismoniy tayyorgarligini (WORKOUT) vositalari orqali takomllashtirish. Monografiya., “Existentium-print” nashriyoti. Toshkent 2025, – 151 s

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARNING KOGNITIV QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH JARAYONI

Xakimova Nafosat Solijon qizi - Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
e-mail: nafosathakimova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni, uning xususiyatlari, metodlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar Kognitiv qobiliyat, aqliy rivojlanish, fikr tarbiyasi, metakognitiv bilim, metakognitiv ko‘nikma, intelektual qobiliyat.

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье представлен процесс развития когнитивных способностей детей старшего дошкольного возраста, его особенности, методы и результаты.

Ключевые слова: Когнитивные способности, умственное развитие, воспитание мышления, метакогнитивные знания, метакогнитивные навыки, интеллектуальные способности.

THE PROCESS OF DEVELOPING COGNITIVE ABILITIES OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. This article presents the process of developing cognitive abilities of older preschool children, its features, methods and results.

Keywords: Cognitive abilities, mental development, thought education, metacognitive knowledge, metacognitive skills, intellectual abilities.

Introduction. Developing every one in person certain at the level intellectual of potential to the surface release important. Especially preschool of age in children mental activity in the process person as shaping for wide opportunities there is. Preschool of age children's the world to know was interest very strong, they always thinks, ponders, feels. Preschool of age children's education in the process of getting, work in the activity and daily decisions acceptance in doing cognitive of ability place incomparable. Cognitive abilities active knowledge in the activity develops and improves. Preschool big of age children's cognitive abilities development in the child idea intelligence, curiosity, intelligence, observation, independence, memory, attention, logic thinking This skills creative activity by means of development

effective the results gives. Preschool big of age children's creative in their activities different directions there are, of these all children's personal and mental in development important role plays. Cognitive ability children's main activity that child intellectual development, its around world about knowledge clarification for important importance has. Preschool big of age in children cognitive ability different roads with development possible, creative activity by means of development more efficient "Abilities" knowledge, skill and only from skills consists of it's not although they based on appearance become developed although the children abilities in determining any something slow knowing, then of ability without considering it as not being there, very caution to be and politeness with work vision need. Such mistakes sometimes any reason with at school good uneducated future large to scientists relatively even way "[1]

Literature analysis. Enlightenment The writer Abdullah Avloni education in the field views Uzbek of the people mentality, lifestyle, national values with closely Abdullah Avloniyni's " Turkish " flower garden or " Ethics " Chapter 3 idea upbringing about goes. In particular thinker's " Thought " upbringing the most necessary, many from the times since fate done teachers who came to your attention relying on their conscience loaded holy one is a task. Thought human generosity, zeal to be reason It will be. This is education. teachers to the aid of after degree It is necessary that the thought strength, beauty, breadth teacher's to education It is related to "[2] It is known that preschool at the age of cognitive 70% of abilities are formed, (especiallyat the age of 5-6) in children) therefore for this in the period the child support support future temporary Karshiyeva 's " Cognitive in the textbook "Psychology" cognitive to ability the following entered . Know processes - perception, thinking , attention and memory.[3] This processes preschool big of age in children development necessary , but educator this concepts complete not understanding in children this of ability slow to develop reason Jean Piaget (a Swiss psychologist and biologist) conducted extensive research in the field of child development, dividing childhood into stages, which he called developmental stages. Piaget's theory proposes dividing a child's cognitive development process into stages depending on their age. Developmental stages, according to Piaget's theory, are a set of facts related to the process of human development that occurs in a short period of time. For example, the type of language used by children can vary up to a certain age (bumbling, invented words, pseudowords, they can refer to themselves and speak in the third person ...). Also the type of thinking (egocentric thinking, in which everything revolves around what the child sees or thinks) or physical abilities (use of reflexes, learning to crawl, then walk, run ...). All these manifestations of cognitive development occur continuously and gradually in Piaget's stages, taking into account approximately age.[4]

Research methodology. Innovative methods should be used to develop the cognitive abilities of older preschool children. Such methods at the bottom in children attention, memory, thinking development basics lies down . Developed countries using coming metacognitive (self- This approach is" How are the children? " to study to study help "Learning gives. " " learning " program: 5-6 year olds in France children on held research this showed that metacognitive (self- thinking processes

understanding) interventions children, especially arithmetic in the field of , study ability noticeable at the level This method increases three to the base relies on:

- Metacognitive Knowledge: Children brain how performance about For example , rope using neurons network build through brain how to learn they understand .
- Metacognitive Skills: Children planning, monitoring and self assessment strategies For example, detective and magnifying glass mirror official them of the process efficiency about to think then , from the stairs outgoing children official in learning how steps with forward to shift to understand help gives.
- Metacognitive Comment: Children to themselves independent study for questions to give learn: " This of activity purpose "What is this problem?" solution to do the most good strategy which one ?", " How? " as next trip better do " Can I get it?""[5] Preschool of age in children of interests formation analysis to do based on the child childhood different in stages vital tasks solution to reach capable, creative, enterprising and independent upbringing opportunity gives.

Preschool of age for children (3-7 years old) cognitive development important importance has. This in stages children perception, thought, memory, attention and speech abilities they shape. Game technologies using development -b issues by nature game through they learn, games their attention concentration, problems solution to do and logical thinking abilities to develop help gives.

4. Didactic games are special teacher by prepared games and the child's knowledge to strengthen service For example, colors to differentiate, shapes recognizing to get, numbers sort such as games.
5. Rolly games – children different to roles enter, vital situations For example, "Doctor" and patient", "Shopkeeper and" buyer "like games through communication abilities and logical thinking is formed.
6. Mobile games are games thought and physical the movement combines, for example, "Who is faster? " " Where will you find it?", " Where lives? games.

Results and their analysis. Preschool age is imagination intensity with development, thinking figurative shapes, curiosity, active orientation and cognitive processes – childhood during taken knowledge, skills, experience and all personal features to the child surroundings world understanding opportunity presented this is features intensity with developed goes. To school f age in children figurative to art of interests formation psychological features learn standing, this in the field our educators in front of standing vital from tasks one the child understanding and his/her cognitive abilities from development consists of. Preschool of age children cognitive of ability developed the environment active to study movement to do through to know possible. Preschool education in organizations take visited experiments this shows that cognitive development main features child's intellectual potential increasing main tool That's it. Preschool big group children's young features attention, memory, thought intensity with develops. As a result in the child cognitive skills is formed. Trainings in the process child's interests if satisfied his/her to know processes, capabilities improving goes.

Figure 1. Cognitive development main Features.

Preschool big of age children's cognitive abilities develop education important direction is considered. Play, observation, experience and didactic training through children's thinking, memory and imagination abilities effective develops. 5-6 years old children's mental abilities in development modern and innovative approaches important importance profession is doing.

Conclusion. Preschool education in organizations big of age children creative activity with during the day is engaged, however, in creative activity with to engage in on time cognitive abilities develops in children thinking efficiency and speed increases. Preschool big of age children's cognitive ability creative activity by means of development methodology working exit preschool in education not only pedagogical the process to improve maybe society future intellectual potential ability the owners to educate ground creates. Modern education in the process creative activity children's cognitive, emotional and social abilities complex development important tool "In children intellectual development wonderful at a pace happened The brain is the lifeblood of a child. initial five in the year fast growing goes. This years brain physical development for both, intellectual or cognitive development solution for doer is an era. Intellectual development cognitive also called development and child's thinking, conceptualizing, judging to do and comparison, thinking of ability growth means."[6]

Used literature:

1. Jalilova SX Preschool of age children Psychology "Philosophers" Publishing House Tashkent-2017
2. Abdullah Avloni "Turkish" Guiston or "Ethics" - Tashkent. "Teacher", 1992, 4 pages
3. DSKarshiyeva "Cognitive Psychology ' Textbook Tashkent-2024 page 8
4. https://blog.cognifit.com/ru/
5. Ellis Stevelink. Learning to learn in kindergarten " article Boldscience.org
6. N.N. Hamroyeva "Preschool" education at the age of in children cognitive development Features" International scientific magazine «Nauchnyy Focus» No. 2(100), dated June 1 , 2023
7. Djamilova , NN, Terekhova , OE, & Kim, IN (2018). Teoreticheskoe i prakticheskoe sostoyanie razvitiya initsiativnosti u obuchayushchikhsya. Theoretical & Applied Science, (7), 127-132
8. Djamilova, N., Kim, I., Marasulova, D., Imamova, N., & Ismanova, G. (2022). Ecological Culture Development of Independent Learning, Creativity, Integrative Technology and Logical Thinking. Journal of Pharmaceutical Adverse Outcomes, 2524-2529.
9. Djamilova, NN (2017). Technology of teaching methodical subjects before school.
10. Djamilova N., Khakimova N. The Impact of Creativity on the Development of Cognitive Skills of Preschool Children Age 5–7. ISSN: 2692-5206, Journal: https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai

11–12 YOSHLI KARATECHILARNING MAXSUS JISMONIY SIFATLARINI OSHIRISH METODIKASI

Alijonov Oybek Muzaffar o‘g‘li, Guliston davlat pedagogika instituti, “Tabiiy fanlar” fakulteti, “Jismoniy madanyat nazaryasi va metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi**.**
e-mail: oalijonov382@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini oshirish metodikasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi yosh sportchilarda tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va koordinatsion qobiliyatlarni samarali rivojlantirish zarurati bilan asoslanadi. Ishda yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg‘ulot jarayonini rejalashtirish, yuklamalarni me’yorlash hamda maxsus mashqlar tizimini qo‘llash masalalari yoritilgan.

Tadqiqot davomida pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov ishlari va taqqoslash usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ishlab chiqilgan metodika asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar karatechilarning maxsus jismoniy tayyorgarlik darajasini sezilarli darajada oshiradi, ularning texnik-taktik harakatlarni bajarish samaradorligini yaxshilaydi.

Kalit so‘zlar: Karate, yosh karatechilar, maxsus jismoniy sifatlar, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch, koordinatsiya, mashg‘ulot metodikasi, sport tayyorgarligi, pedagogik tajriba, jismoniy rivojlanish.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ КАРАТЕИСТОВ 11-12 ЛЕТ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения анализируется методика повышения специальных физических качеств каратистов 11–12 лет. Актуальность исследования обосновывается необходимостью эффективного развития скорости, ловкости, выносливости, силы и координационных способностей у юных спортсменов. В работе освещены вопросы планирования тренировочного процесса с учетом возрастных особенностей, нормирования нагрузок и применения системы специальных упражнений.

В ходе исследования использовались методы педагогического наблюдения, экспериментальной работы и сравнения. Результаты показали, что занятия, организованные на основе разработанной методики, значительно повышают уровень специальной физической подготовленности каратистов, улучшают эффективность выполнения ими технико-тактических действий.

Ключевые слова: Каратэ, молодые каратисты, специальные физические качества, скорость, ловкость, выносливость, сила, координация, методика тренировок, спортивная подготовка, педагогический опыт, физическое развитие.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE SPECIAL PHYSICAL QUALITIES OF 11–12-YEAR-OLD KARATE ATHLETES

Abstract. This article provides a scientific-theoretical and practical analysis of the methodology for improving the special physical qualities of 11–12-year-old karate athletes. The relevance of the study is substantiated by the need to effectively develop speed, agility, endurance, strength, and coordination abilities in young athletes. The work highlights issues concerning the planning of the training process, the regulation of loads, and the application of a system of special exercises, taking into account age-specific characteristics.

During the study, pedagogical observation, experimental testing, and comparative methods were utilized. The results showed that training sessions organized based on the developed methodology significantly increase the level of special physical preparedness of karate practitioners and improve the effectiveness of their technical and tactical actions.

Keywords: Karate, young karate fighters, special physical qualities, speed, agility, endurance, strength, coordination, training methodology, sports training, pedagogical experience, physical development.

Kirish. Hozirgi kunda sportning karate turi yoshlar o‘rtasida keng ommalashib borayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, 11–12 yoshli sportchilar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlar jarayoni ularning jismoniy rivojlanishi, funksional imkoniyatlari va sport mahoratini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ushbu yosh bosqichida maxsus jismoniy sifatlarni ilmiy asoslangan metodika yordamida rivojlantirish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Karate sportida muvaffaqiyatga erishish ko‘p jihatdan sportchining tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik hamda koordinatsion qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Mazkur sifatlar nafaqat texnik va taktik harakatlarni samarali bajarishda, balki musobaqa jarayonida yuqori natijalarga erishishda ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu sababli, yosh karatechilarni tayyorlash jarayonida ushbu jismoniy sifatlarni kompleks ravishda rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yosh sportchilar bilan ishlashda ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etish, yuklamalarni to‘g‘ri taqsimlash hamda maxsus mashqlar tizimini qo‘llash muhim omillardan biri hisoblanadi. Biroq amaliyotda ko‘plab murabbiylar tomonidan ushbu jarayon yetarli darajada tizimli va ilmiy asosda tashkil etilmayotgani kuzatiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini oshirishga qaratilgan samarali metodikani ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini asoslab berishdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini oshirish samaradorligini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar qo‘llanildi:

Birinchidan, ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Ushbu bosqichda karate sporti, yosh sportchilar tayyorgarligi hamda jismoniy sifatlarni rivojlantirishga oid mahalliy va xorijiy manbalar o‘rganilib, mavzuning nazariy asoslari shakllantirildi.

Ikkinchidan, pedagogik kuzatuv metodi qo‘llanildi. Mashg‘ulot jarayonida sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasi, mashqlarni bajarish texnikasi va umumiy faolligi muntazam ravishda kuzatib borildi.

Uchinchidan, pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tadqiqotda 11–12 yoshdagi karatechilar ikki guruhga — nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida ishlab chiqilgan maxsus metodika asosida mashg‘ulotlar olib borildi, nazorat guruhida esa an’anaviy mashg‘ulot dasturi qo‘llanildi.

To‘rtinchidan, test sinovlari orqali sportchilarning jismoniy sifatlari baholandi. Jumladan, tezkorlik (30 metrga yugurish), chaqqonlik (maxsus estafeta mashqlari), chidamlilik (1000 metrga yugurish), kuch (turnikda tortilish yoki qo‘l bukib-yozish mashqlari) va koordinatsiya qobiliyatlari bo‘yicha ko‘rsatkichlar aniqlab borildi.

Shuningdek, olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, guruhlar o‘rtasidagi farqlar ishonchlilik darajasi asosida tahlil qilindi.

Mazkur metodlar majmuasi tadqiqotning aniqligi va ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini yosh sportchilarni tayyorlash nazariyasi, jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari metodikasi hamda karate sportining o‘ziga xos xususiyatlari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida tizimli, kompleks va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asos qilib olindi.

Tizimli yondashuvga ko‘ra, 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini rivojlantirish yagona pedagogik jarayon sifatida qaraldi. Bunda mashg‘ulotlarning maqsadi, vazifalari, vositalari va usullari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda tashkil etildi.

Kompleks yondashuv asosida sportchilarda tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va koordinatsion qobiliyatlarni birgalikda rivojlantirishga e’tibor qaratildi. Chunki karate sportida ushbu sifatlar o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni alohida rivojlantirish yetarli samara bermaydi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv doirasida har bir sportchining yosh, jismoniy rivojlanish darajasi va individual xususiyatlari inobatga olindi. Mashg‘ulot yuklamalari sportchilarning funksional imkoniyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich oshirib borildi.

Shuningdek, tadqiqotda ilmiylik, izchillik, uzluksizlik va individuallashtirish tamoyillariga amal qilindi. Mashg‘ulot jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda samarali mashqlar majmuasidan foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlari olib borildi va olingan natijalar tahlil qilindi. Tadqiqot yakunida tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlari o‘zaro taqqoslandi.

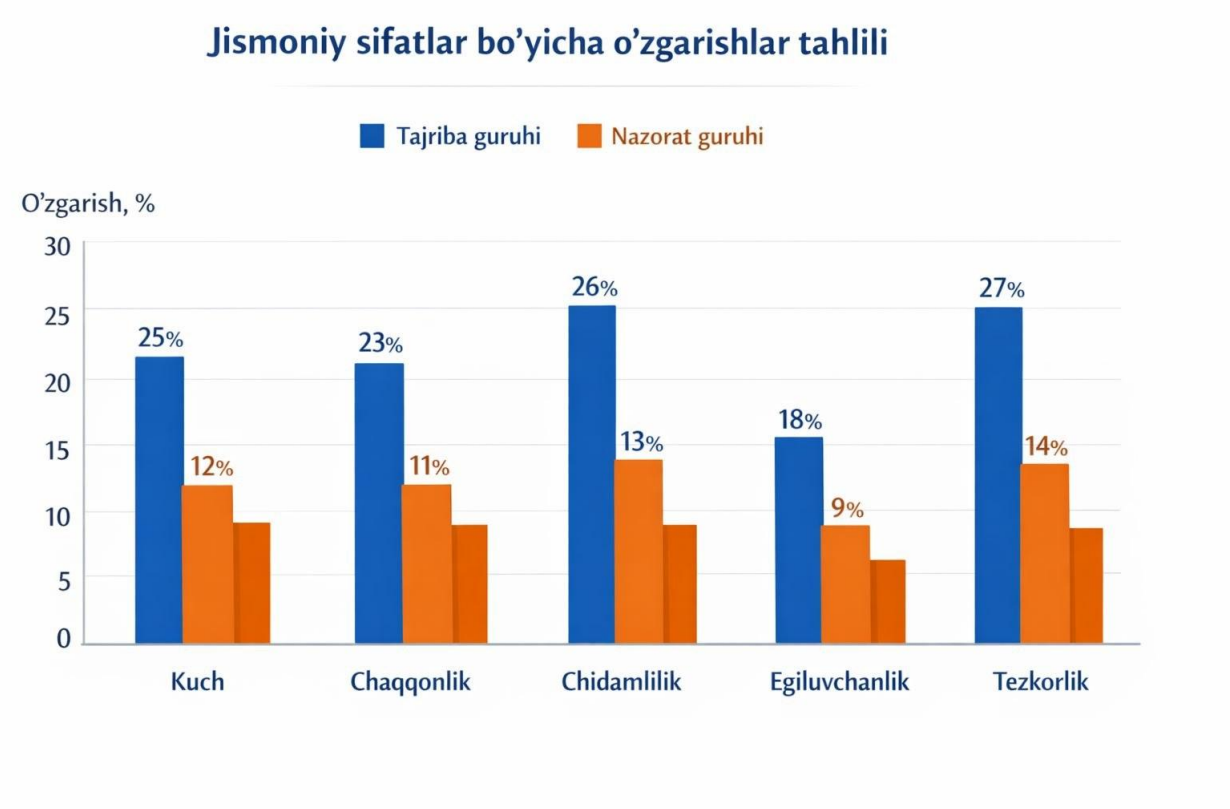
Tajriba guruhida ishlab chiqilgan metodika asosida olib borilgan mashg‘ulotlar natijasida sportchilarning tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch hamda koordinatsion qobiliyatlarida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, 30 metrga yugurish natijalari yaxshilandi, estafeta va yo‘nalishni tez o‘zgartirish mashqlarida bajarish vaqti qisqardi, chidamlilik ko‘rsatkichlari barqaror oshdi. Shuningdek, kuch ko‘rsatkichlari (qo‘l bukib-yozish va turnikda tortilish) ham sezilarli darajada yuqoriladi.

Nazorat guruhida esa an’anaviy mashg‘ulotlar natijasida ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan bo‘lsa-da, ular tajriba guruhiga nisbatan pastroq darajada bo‘ldi. Bu esa ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Olingan natijalar matematik-statistik tahlil asosida qayta ishlanib, tajriba guruhidagi o‘zgarishlar ishonchli darajada yuqori ekanligi aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 11–12 yoshli karatechilar bilan maxsus ishlab chiqilgan metodika asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar ularning jismoniy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi hamda sport natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi.

1 jadval

Tadqiqot davomida 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar natijalari tahlil qilindi. Tadqiqot yakunida tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlari solishtirildi.

Jismoniy sifatlar bo‘yicha natijalar:

Kuch: Tajriba guruhida 25% ga oshgan bo‘lsa, nazorat guruhida 12% ga o‘sish kuzatildi.

Chaqqonlik: Tajriba guruhida 23% ga, nazorat guruhida 11% ga yaxshilanish bo‘ldi.

Chidamlilik: Tajriba guruhida 26% ga oshgan, nazorat guruhida esa 13% ga o‘sish kuzatildi.

Egiluvchanlik: Tajriba guruhi 18% ga, nazorat guruhi esa 9% ga yaxshilandi.

Tezkorlik: Tajriba guruhi 27% ga oshgan, nazorat guruhi esa 14% ga o‘sish ko‘rsatdi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqilgan metodika asosida mashg‘ulotlar o‘tkazilgan tajriba guruhi jismoniy sifatlar bo‘yicha sezilarli darajada yuqori natijalarga erishdi. Nazorat guruhi ham ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ularning ko‘rsatkichlari tajriba guruhiga nisbatan pastroq bo‘ldi. Bu esa metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini rivojlantirishda maqsadli metodik yondashuvning ahamiyati juda yuqori. Tajriba guruhida qo‘llanilgan maxsus mashg‘ulotlar dasturi kuch, chaqqonlik, tezkorlik, egiluvchanlik va chidamlilik ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshirdi. Natijalar shuni tasdiqladiki, yosh karatechilarda jismoniy tayyorgarlikni samarali rivojlantirish uchun mashg‘ulotlarni individual va maxsuslashtirilgan metodika asosida tashkil etish muhimdir.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, maxsus mashqlarni muntazam va tizimli ravishda qo‘llash yosh karatechilarning sport natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, jarohat xavfini kamaytiradi va umumiy sport ko‘rsatkichlarini yaxshilaydi. Ushbu metodika kelgusida yosh karatechilarning tayyorgarligini oshirishda samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmatov, S. Yosh sportchilarda tezkorlik va chidamlilikni rivojlantirish metodikasi. Toshkent: Toshkent davlat jismoniy tarbiya instituti, 2018.
2. Yoqubov, A. Basketbol va karate sportchilarining jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarini baholash metodikasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2020.
3. Rasulov, M. Karatechilarda kuch va tezkorlikni oshirish usullari. Toshkent: Toshkent davlat jismoniy tarbiya instituti, 2019.
4. Toshpulatov, D. Bolalar sporti va maxsus jismoniy sifatlar: nazariy va amaliy jihatlar. Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2021.
5. Karimov, M.K. Jismoniy mashqlar nazariyasi. Toshkent: Ilm Ziyo, 2021.

BASKETBOLDA TEZKORLIK VA CHIDAMLILIKNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Yo‘ldoshev Azizbek Umid o‘g‘li, Guliston davlat pedagogika instituti, “Gumanitar fanlar va jismoniy madaniyat” fakulteti Jismoniy madaniyat yo‘nalishi talabasi
e-mail: azizyoldoshev@gmail.com

Annotatsiya. Basketbol sport turida tezkorlik va chidamlilik sifatlarini rivojlantirishning samarali usullari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Kirish qismida zamonaviy basketbolda jismoniy tayyorgarlikning o‘rni, xususan tezkorlik va chidamlilikning o‘yin samaradorligiga ta’siri yoritilgan. Tadqiqotning dolzarbligi o‘yin tezligining ortib borayotgani va sportchilardan yuqori darajadagi funksional tayyorgarlik talab etilishi bilan asoslanadi.

Metodologiya qismida pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov ishlari, taqqoslash va tahlil usullaridan foydalanildi. Mashg‘ulot jarayonida sprint mashqlari, interval yugurish, plyometrik mashqlar hamda o‘yin uslubidagi mashg‘ulotlar qo‘llanildi. Tadqiqot ishtirokchilari sifatida yosh basketbolchilar guruhi tanlab olindi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, maxsus ishlab chiqilgan mashg‘ulot dasturi asosida shug‘ullangan sportchilarda tezkorlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshdi, chidamlilik darajasi esa barqaror ravishda yaxshilandi. Ayniqsa, interval mashqlar va o‘yin uslubidagi yuklamalar yuqori samaradorlik ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: basketbol, tezkorlik, chidamlilik, jismoniy tayyorgarlik, mashg‘ulot jarayoni, interval mashqlar, sprint, plyometrik mashqlar, o‘yin faoliyati, sportchilar tayyorgarligi, funksional rivojlanish, metodika.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ БЫСТРОТЫ И ВЫНОСТИ В БАСКЕТБОЛЕ

Аннотация. Эффективные методы развития скоростных и выносливых качеств в баскетболе анализируются на научной основе. Во введении освещается роль физической подготовки в современном баскетболе, в частности, влияние скорости и выносливости на эффективность игры. Актуальность исследования обосновывается возрастающей скоростью игры и требованием от спортсменов высокого уровня функциональной подготовленности.

В методологической части использовались методы педагогического наблюдения, экспериментальной работы, сравнения и анализа. В тренировочном процессе использовались спринтерские упражнения, интервальный бег, плиометрические упражнения и тренировки в игровом

стиле. В качестве участников исследования была выбрана группа юных баскетболистов.

В качестве участников исследования была выбрана группа юных баскетболистов.

Результаты показали, что у спортсменов, тренировавшихся по специально разработанной тренировочной программе, показатели скорости значительно увеличились, а уровень выносливости стабильно улучшился. Особенно высокую эффективность показали интервальные упражнения и игровые нагрузки.

Ключевые слова: баскетбол, скорость, выносливость, физическая подготовка, тренировочный процесс, интервальные упражнения, спринт, плиометрические упражнения, игровая деятельность, подготовка спортсменов, функциональное развитие, методика.

METHODS OF DEVELOPING SPEED AND ENDURANCE IN BASKETBALL

Abstract. Effective methods for developing speed and endurance qualities in basketball are analyzed on a scientific basis. The introduction highlights the role of physical fitness in modern basketball, particularly the impact of speed and endurance on game effectiveness. The relevance of the research is substantiated by the increasing speed of the game and the requirement for athletes to have a high level of functional preparedness.

In the methodological part, pedagogical observation, experimental work, comparison, and analysis methods were used. Sprint exercises, interval running, air training exercises, and game-style training were used in the training process. A group of young basketball players were selected as participants in the study.

A group of young basketball players were selected as participants in the study.

The results showed that athletes trained according to a specially developed training program showed a significant increase in speed indicators and a steady improvement in endurance levels. Especially high effectiveness was shown by interval exercises and game loads.

Keywords: basketball, speed, endurance, physical training, training process, interval exercises, sprint, gliometric exercises, game activity, athletes' training, functional development, methodology.

Kirish. Hozirgi kunda basketbol sport turi dunyo miqyosida keng ommalashgan bo‘lib, u yuqori darajadagi jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlikni talab etadi. O‘yin jarayonining dinamikligi, tezkor qaror qabul qilish zarurati hamda doimiy harakat sportchilardan ayniqsa tezkorlik va chidamlilik sifatlarini mukammal darajada rivojlantirishni taqozo etadi. Shu bois, zamonaviy sport tayyorgarligi tizimida ushbu jismoniy sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Basketbol o‘yinining o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda qisqa vaqt ichida yuqori tezlikda harakatlanish, yo‘nalishni tez o‘zgartirish, sakrash va to‘xtash kabi murakkab harakatlar bajariladi. Bunday harakatlar esa sportchining nafaqat

tezkorligini, balki uning umumiy va maxsus chidamliligini ham talab qiladi. Ayniqsa, o‘yin davomida yuqori intensivlikdagi yuklamalarning takrorlanib turishi organizmning funksional imkoniyatlariga katta ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda sport mashg‘ulotlarini ilmiy asosda tashkil etish, zamonaviy metod va vositalardan foydalanish orqali sportchilarning jismoniy sifatlarini samarali rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, basketbolda tezkorlik va chidamlilikni rivojlantirish usullarini takomillashtirish, ularning samaradorligini aniqlash hamda amaliyotga joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – basketbol sportida tezkorlik va chidamlilik sifatlarini rivojlantirishning samarali usullarini ilmiy asosda o‘rganish va ularning amaliy ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda basketbolchilar orasida tezkorlik va chidamlilik sifatlarini rivojlantirish samaradorligini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik usullar, jumladan, kuzatuv, tajriba-sinov, taqqoslash hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot obyekti sifatida 14–16 yoshdagi yosh basketbolchilar guruhi tanlab olindi. Ishtirokchilar ikki guruhga — nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhi an’anaviy mashg‘ulot dasturi asosida shug‘ullangan bo‘lsa, tajriba guruhida maxsus ishlab chiqilgan mashg‘ulot dasturi joriy etildi.

Tajriba dasturi quyidagi mashg‘ulot vositalarini o‘z ichiga oldi:

- qisqa masofalarga maksimal tezlikda yugurish 10–30 metr sprintlar
- interval mashqlar yuqori va past intensivlikdagi yuklamalar almashinuvi
- plyometrik mashqlar sakrash, portlovchi kuchni rivojlantirish
- o‘yin uslubidagi mashqlar 3x3 va 5x5 formatdagi intensiv o‘yinlar

Mashg‘ulotlar haftasiga 3–4 marotaba, 8 hafta davomida olib borildi. Har bir mashg‘ulotda yuklama bosqichma-bosqich oshirib borildi hamda sportchilarning individual xususiyatlari inobatga olindi.

Tadqiqot davomida tezkorlikni baholash uchun 20 metrga yugurish testi, chidamlilikni aniqlash uchun esa ko‘p bosqichli yugurish qo‘llanildi. Olingan natijalar boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlar asosida solishtirildi hamda statistik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqot natijasi. Tadqiqot davomida olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlarini solishtirish asosida tahlil qilindi. Boshlang‘ich o‘lchovlarda har ikkala guruh sportchilarining tezkorlik va chidamlilik darajalari deyarli bir xil ekanligi aniqlandi.

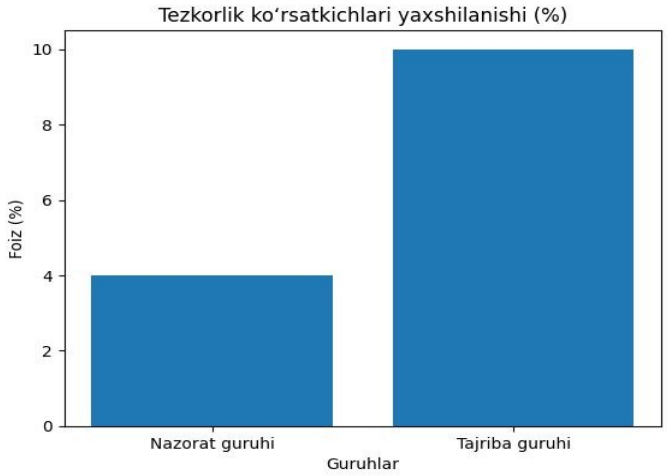
8 haftalik mashg‘ulotlar yakunida tajriba guruhida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Xususan, 20 metrga yugurish testi natijalari o‘rtacha 8–12% ga yaxshilandi, bu esa sportchilarning tezkorlik qobiliyati oshganligini ko‘rsatadi. Nazorat guruhida esa ushbu ko‘rsatkichlar faqat 3–5% atrofida o‘sdi.

Chidamlilik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ham tajriba guruhida yuqori natijalar qayd etildi. Ko‘p bosqichli yugurish natijalari asosida sportchilarning umumiy chidamliligi o‘rtacha 10–15% ga oshgani aniqlandi. Nazorat guruhida esa bu o‘sish 4–6% bilan cheklangan.

Shuningdek, tajriba guruhidagi sportchilarda mashg‘ulotlar davomida charchashga chidamlilik, tiklanish tezligi hamda o‘yin davomida faol harakat qilish ko‘rsatkichlari yaxshilangani kuzatildi. O‘yin uslubidagi mashqlarni qo‘llash natijasida sportchilarning amaliy o‘yin faoliyatida tezkor qaror qabul qilish va harakat samaradorligi oshdi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, maxsus ishlab chiqilgan mashg‘ulot dasturi basketbolda tezkorlik va chidamlilikni rivojlantirishda an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq hisoblanadi.

1 rasm

1-rasmda tajriba va nazorat guruhlarida tezkorlik ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi aks ettirilgan. Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida tezkorlik ko‘rsatkichlari o‘rtacha 10% ga yaxshilangan bo‘lsa, nazorat guruhida ushbu ko‘rsatkich atigi 4% ni tashkil etdi. Bu natijalar maxsus ishlab chiqilgan mashg‘ulot dasturining tezkorlikni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

2 rasm

2-rasmda esa chidamlilik ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi ifodalangan. Unda tajriba guruhida chidamlilik darajasi o‘rtacha 12% ga oshgani, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 5% atrofida bo‘lgani kuzatiladi. Mazkur natijalar interval va o‘yin uslubidagi mashqlarning chidamlilikni oshirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, diagrammalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida qo‘llanilgan maxsus mashg‘ulotlar tizimi basketbolchilarning tezkorlik va chidamlilik sifatlarini sezilarli darajada rivojlantirgan. Bu esa taklif etilgan metodikaning amaliy ahamiyatga ega ekanligini isbotlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, basketbol sportida o‘yinchining tezkorligi va chidamliligi uning umumiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tezkorlikni rivojlantirish uchun maxsus tezlik mashqlari, koordinatsiya va reaktsiya mashqlari samarali vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, chidamlilikni oshirish uchun uzluksiz yugurish, interval va qarshilik mashqlari muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, tezkorlik va chidamlilikni bir vaqtda rivojlantirishga qaratilgan kompleks trening dasturlari o‘yinchilarning fizik tayyorgarligini yaxshilab, jismoniy va ruhiy chidamliligini oshirishga yordam beradi. Shu orqali o‘yin davomida charchash darajasi kamayadi, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va o‘yin sifati yaxshilanadi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, individual va guruh mashqlari, sport texnikasi bilan uyg‘unlashtirilgan tezlik va chidamlilik mashqlari basketbolchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligini samarali rivojlantiradi. Ushbu usullarni muntazam va tizimli qo‘llash o‘yinchilarning sport natijalarini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xolmatov S. O‘zbekiston sharoitida yosh basketbolchilarda tezkorlik va chidamlilikni rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: Toshkent davlat jismoniy tarbiya instituti, 2018.
2. Yoqubov A. Basketbolchilarning jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarini baholash va rivojlantirish usullari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2020.
3. Rashidov B. Yosh sportchilarda chidamlilikni oshirishning zamonaviy usullari. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2017.
4. Tursunov N. Basketbolchilarda tezkorlik va koordinatsiyani rivojlantirish metodikasi. – Buxoro: Buxoro davlat universiteti, 2019.
5. Karimov D. O‘zbekiston sport maktablari basketbolchilari jismoniy tayyorgarligini baholash usullari. – Toshkent: Ixtisoslashtirilgan sport maktabi, 2021.

KOMPITENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI INKLYUZIV TA'LIMGA TAYYORLASH MEHANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Hosilbekova Latofat Shamiddin qizi, Guliston davlat pedagogika instituti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi doktoranti.
e-mail: latofathosilbeova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'limga tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida konseptual freymvork ishlab chiqishga bag'ishlangan. O'zbekistonda 2020 yildan boshlab inklyuziv ta'lim davlat siyosati darajasida mustahkamlangan bo'lsa-da, pedagogik oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlari inklyuziv kompetensiyalarni tizimli tarzda o'zlashtirishni ta'minlamayapti. Tadqiqot Kompetensiyaviy ta'lim nazariyasi (CBE), EASNIE Inklyuziv o'qituvchi profili va Banduraning o'z-samaradorlik nazariyasiga asoslanib, «3K Freymvorki» taklif etadi: kognitiv (K1), kommunikativ (K2) va kreativ-adaptiv (K3) inklyuziv kompetensiyalar. Freymvork O'zbekiston pedagogika universitetlari sharoitiga moslashtirilgan bo'lib, o'quv dasturini bosqichma-bosqich qayta loyihalash uchun amaliy yo'l xaritasini taqdim etadi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim; bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash; kompetensiyaviy yondashuv; 3K Freymvorki; maxsus ta'lim ehtiyojlari; refleksiv amaliyot; o'quv dasturi dizayni.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация. Данная статья посвящена разработке концептуальной структуры с целью совершенствования механизмов подготовки будущих учителей к инклюзивному образованию на основе компетентностного подхода. Несмотря на то, что с 2020 года в Узбекистане инклюзивное образование закреплено на уровне государственной политики, учебные программы педагогических вузов не обеспечивают системной интеграции инклюзивных компетенций. На основе теории компетентностного образования (CBE), Профиля инклюзивного учителя EASNIE и теории самоэффективности Бандуры в статье представлен «Фреймворк 3К», включающий когнитивную (K1), коммуникативную (K2) и креативно-адаптивную (K3) инклюзивные компетенции. Фреймворк адаптирован к условиям высшего педагогического

образования Узбекистана и предлагает практическую дорожную карту для поэтапного перепроектирования учебной программы.

Ключевые слова: инклюзивное образование; подготовка будущих учителей; компетентностный подход; Фреймворк 3K; особые образовательные потребности; рефлексивная практика; проектирование учебных программ.

IMPROVING THE MECHANISMS OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATION ON THE BASIS OF A COMPETENCY-BASED APPROACH

Abstract. Despite inclusive education becoming a global priority, preparing pre-service teachers to work effectively in diverse classrooms remains a persistent challenge. In Uzbekistan, a national commitment to inclusive education has been institutionalised since 2020, yet teacher education curricula in higher pedagogical institutions have not systematically integrated inclusive competencies. Grounded in Competency-Based Education (CBE) theory, the EASNIE Profile of Inclusive Teachers, and Bandura's self-efficacy theory, this article proposes a "3K Framework" comprising cognitive (K1), communicative (K2), and creative-adaptive (K3) inclusive competencies. The framework is contextualised for Uzbekistan's higher pedagogical education system and provides a practical, phased roadmap for curriculum redesign.

Keywords: inclusive education; pre-service teacher preparation; competency-based approach; 3K Framework; special educational needs; reflective practice; curriculum design.

Kirish: BMTning Nogiron shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi (CRPD, 2006) va Barqaror rivojlanish maqsadlari 4-maqsadi (BRM-4, 2015) barcha bolalarning umumta‘lim maktablarida teng huquq asosida ta‘lim olish huquqini qonuniy mustahkamladi [30, 31]. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, inklyuziya siyosatini sinf amaliyotiga tatbiq etish ko‘p jihatdan o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasiga bog‘liq [1, 10].

O‘zbekistonda «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonun (2020) va «Inklyuziv ta‘limni rivojlantirish» milliy strategiyasi (2023–2026) davlatning inklyuziv ta‘lim sohasidagi majburiyatlarini rasmiy jihatdan mustahkamladi. 2023–2024 o‘quv yilida inklyuziv ta‘lim 530 ta muassasada joriy etildi, biroq atigi 115 nafar o‘qituvchi 1 195 nafar maxsus ta‘lim ehtiyojlari (MTE) bo‘lgan o‘quvchiga xizmat ko‘rsatdi [29]. Ushbu raqamlar tizimda chuqur tarkibiy bo‘shliqlar mavjudligini yaqqol namoyon etadi.

Xalqaro tadqiqotlar o‘qituvchilarning boshlang‘ich kasbiy tayyorgarligini inklyuziv ta‘lim tizimlarini barpo etishning asosiy omili sifatida ko‘rsatadi [10, 8, 13]. Arnaiz-Sanchez va hammualliflar (2023) boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tayyorlashda to‘rtta asosiy to‘siqni aniqladi: kompetensiyalarni egallashdagi kamchiliklar, nazariy ta‘limning amaliyotdan ustun turishi, defitsit modeli ustunligi va amaliy tayyorgarlikning yetarli emasligi [2]. O‘zbekiston pedagogik oliy ta‘lim muassasalari ham ayni shu muammolardan xoli emas.

Tadqiqotning maqsadi — Kompetensiyaviy ta‘lim nazariyasi, EASNIE Inklyuziv o‘qituvchi profili va Banduraning o‘z-samaradorlik nazariyasiga

asoslangan holda O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan «3K Freymvorki»ni ishlab chiqish va nazariy jihatdan asoslash. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u o‘quv dasturini bosqichma-bosqich qayta loyihalash uchun aniq va amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan yo‘l xaritasini taklif etadi.

Nazariy asos. Tadqiqotning nazariy asosini o‘zaro to‘ldiruvchi uchta freymvorkning integratsiyasi tashkil etadi.

Kompetensiyaviy ta‘lim (CBE) so‘nggi yigirma yil davomida o‘qituvchi tayyorlashda yetakchi paradigmaga aylandi [11]. Weinert (2001) kasbiy tayyorgarlikni bilim, ko‘nikma va munosabatlarni muayyan vaziyatlarda muvaffaqiyatli safarbar etish qobiliyati sifatida ta‘riflaydi [32]. Empirik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydi: kompetensiyaviy yondashuvlar o‘qituvchilarning inklyuziv amaliyotga nisbatan o‘z-samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [33, 18].

EASNIE (2012) inklyuziv o‘qituvchi profilini to‘rtta asosiy qadriyat atrofida shakllantirilgan: o‘rganuvchilar xilma-xilligini qadriyat sifatida ko‘rish; barcha o‘rganuvchilarni qo‘llab-quvvatlash; hamkorlikda ishlash; uzluksiz kasbiy takomillashish [6]. Ushbu qadriyatlar 3K Freymvorkining K2 va K3 komponentlari uchun mazmuniy asos vazifasini bajaradi.

Banduraning (1997) o‘z-samaradorlik nazariyasi [3] shaxsning vazifani muvaffaqiyatli bajarish qobiliyatiga bo‘lgan ishonchini kasbiy xatti-harakatlarning birlamchi harakatlantiruvchi kuchi sifatida belgilaydi. Woodcock va hammualliflar (2022) tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, yuqori va past samaradorlikdagi o‘qituvchilar inklyuziya borasidagi falsafiy qarashlar jihatidan o‘xshash bo‘lsalar-da, sinfdagi amaliy faoliyatlarida keskin farqlar mavjud [34]. Bu topilma K3 ni mustaqil daraja sifatida ajratishni nazariy jihatdan asoslaydi.

Uchta nazariyaning integratsiyasi 3K Freymvorkiga quyidagi hissalarni qo‘shadi:

1-jadval

Nazariya	**Asosiy hissa**	**3K bog‘liqligi**
CBE (Weinert, 2001)	Kompetensiya arxitekturasi, o‘lchov mezonlari	K1, K2, K3 uchun umumiy asos
EASNIE Profili (2012)	Inklyuziv sohalar va qadriyatlar	K2 va K3 ning mazmuniy asosi
O‘z-samaradorlik (Bandura, 1997)	Motivatsion shartlar, amaliyotga o‘tish mexanizmi	K3 ning asosiy nazariy tayanchi

3K FREYMVORKI: TUZILMA VA TATBIQ MEXANIZMLARI

3K Freymvorki o‘zaro bog‘liq uchta kompetensiya darajasidan tashkil topib, ular ierarxik emas, balki spiral tarzda qurilgan: har bir keyingi daraja oldingi darajani o‘z ichiga olib, yanada chuqurlashtiradi.

2-jadval

Daraja	**O‘quv bosqichi**	**Asosiy nazariya**
K1 — Kognitiv	1–2-kurs	CBE (Weinert, 2001)
K2 — Kommunikativ	3–4-kurs	EASNIE Profili (2012)
K3 — Kreativ-adaptiv	5-kurs + pedagogik amaliyot	Bandura (1997)

K1: Kognitiv kompetensiya: K1 bo‘lajak o‘qituvchining inklyuziv ta‘lim sohasidagi fundamental bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi va ularni kasbiy kontekstda tatbiq eta olishini anglatadi. Ushbu daraja to‘rtta asosiy sohani qamrab oladi: inklyuziv ta‘limning tarixi, falsafasi va etikasi; MTE bo‘lgan o‘quvchilarning tasnifi va psixologik-pedagogik xususiyatlari; huquqiy-me‘yoriy asoslar (CRPD, «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonun, 157-sonli qaror); Universal O‘qitish Dizayni (UOD) tamoyillari va ularning amaliyotda qo‘llanilishi.

Baholash shakllari: yozma imtihon; case-study tahlili; UOD asosida dars rejasini ishlab chiqish.

K2: Kommunikativ kompetensiya: K2 bo‘lajak o‘qituvchining xilma-xil ta‘lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar, ularning ota-onalari va tegishli mutaxassislar bilan samarali muloqot o‘rnatish, differensiatsiyalash strategiyalarini amaliyotda qo‘llash hamda refleksiya orqali o‘z pedagogik faoliyatini uzluksiz takomillashtirish malakasini o‘z ichiga oladi. K2 uchta tarkibiy klaster asosida tashkil etilgan: differensiatsiyalash ko‘nikmalari; ko‘p kasbli jamoa hamkorligi (individual ta‘lim rejasi — ITR tuzish); refleksiv amaliyot (kuzatuv daftari, video tahlil, mentorlik).

Baholash shakllari: dars tahlili; refleksiv jurnal; TEIP shkalasi [22]; hamkorlik portfoliosi.

K3: Kreativ-adaptiv kompetensiya: K3 bo‘lajak o‘qituvchining murakkab va noaniq inklyuziv vaziyatlarda mustaqil, asosli qarorlar qabul qila olishini, innovatsion pedagogik yechimlar ishlab chiqishini va o‘z inklyuziv o‘qituvchilik kasbiy identitetini mustahkamlagan holda shakllantirishini anglatadi. K3 uchta yo‘nalishni qamrab oladi: o‘z-samaradorlikni maqsadli rivojlantirish (simulyatsiya mashqlari, rolli o‘yinlar, mentorlik); cheklangan resurslar sharoitida UOD ni ijodiy tatbiq etish orqali kreativ muammolarni hal qilish; inklyuziv o‘qituvchilik kasbiy identitetini shakllantirish va mustahkamlash.

Baholash shakllari: kengaytirilgan pedagogik amaliyot hisoboti; portfolio mudofaasi; amaliyotdan keyingi TEIP baholashi; shaxsiy inklyuziv ta‘lim falsafasi to‘g‘risidagi bayonnoma.

Muhokama. 3K Freymvorkining spiral tuzilmasi Khamzina va hammualliflar (2024) xulosasini tasdiqlaydi: nazariy ta‘lim va amaliy tajribani muvozanatli

birlashtirgan o‘quv dasturlari ancha samarali natijalarga erishadi [12]. Arnaiz-Sanchez va hammualliflar (2023) tomonidan aniqlangan to‘rtta to‘siq freymvorkning dizayn mantiqini bevosita asoslaydi: K1 kompetensiya egallashdagi kamchiliklarni, K2 nazariy-amaliy nomutanosiblikni, K3 esa defitsit modeli ustunligi va amaliy tayyorgarlik yetishmasligini bartaraf etishga yo‘naltirilgan [2].

Freymvorkning o‘ziga xos qo‘shgan hissasi uning postsovet ta‘lim kontekstiga moslashtirilganligida namoyon bo‘ladi. An‘anaviy postsovet pedagogikasida o‘qituvchi asosan bilim uzatuvchi markaziy figura sifatida ko‘rilgan — bu K2 kompetensiyasini rivojlantirishda qo‘shimcha qiyinchiliklar tug‘diradi. Shuning uchun K2 darajasida refleksiv amaliyot va mentorlikka alohida e‘tibor qaratilgan. Sun va Feng (2025) boshlang‘ich kasbiy tayyorgarlik sifatining keyinchalik xizmatlardagi malaka oshirish samaradorligini bashorat qilishini isbotladi [26] — bu topilma freymvorkning amaliy ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Freymvorkning e‘tirof etilishi lozim bo‘lgan cheklovlari ham mavjud: (1) empirik tasdiqlashning yo‘qligi — freymvork hali haqiqiy o‘quv muhitida sinovdan o‘tkazilmagan; (2) Moran (2009) ning kompetensiya freymvorklari inklyuziyani faqat kuzatiladigan xatti-harakatlarga kamaytirish xavfi to‘g‘risidagi tanqidiy qarashi [17]; (3) o‘qituvchi ta‘lim beruvchilar omili — Kimhi va Bar Nir (2025) ta‘kidlaganidek, islohot samarali bo‘lishi uchun professor-o‘qituvchilarning o‘zlari ham inklyuziv kompetensiyaga ega bo‘lishi zarur [13]. Kelajakdagi tadqiqotlar kvazieksperimental pilot loyihalar, sifatli metodologiya va uzunlamasiga kuzatuv yo‘nalishlarini o‘z ichiga olishi maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston pedagogika universitetlarida bo‘lajak o‘qituvchilarni inklyuziv ta‘limga tayyorlash mexanizmlarini takomillashtirish muammosiga konseptual yondashuv taqdim etdi. Uchta asosiy xulosa quyidagicha: birinchidan — tizimli bo‘shliq aniq va o‘lchanadigan (530 muassasada atigi 115 o‘qituvchi, 1 195 MTE bo‘lgan o‘quvchi); ikkinchidan — bilimning o‘zi yetarli emas, amaliy ko‘nikma va o‘z-samaradorlik maqsadli va izchil rivojlantirilishi zarur; uchinchidan — mavjud xalqaro freymvorklarni O‘zbekistonga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirib o‘tkazish samarasiz, mahalliy ijtimoiy-madaniy kontekstga chuqur moslashuv talab etiladi.

Amaliy tavsiyalar. 3K Freymvorkini ikki yil ichida kamida ikkita universitetda pilot loyiha sifatida joriy etish va TEIP shkalasi orqali natijalarni ob‘ektiv o‘lchash;

- professor-o‘qituvchilar uchun parallel ravishda inklyuziv kompetensiyalarni rivojlantirishga mo‘ljallangan maxsus dasturni ishga tushirish;
- pedagogika universitetlari va inklyuziv ta‘lim maktablari o‘rtasida rasmiy hamkorlik shartnomalarini tuzish va amaliy bazalar yaratish;
- TEIP shkalasi asosida milliy darajada standartlashtirilgan inklyuziv kompetensiyalarni baholash tizimini ishlab chiqish.

Inklyuziv o‘qituvchi tug‘ilmaydi — shakllantiriladi. 3K Freymvorki bilimdan ko‘nikmaga, ko‘nikmadan o‘z-samaradorlikka, o‘z-samaradorlikdan esa haqiqiy va barqaror inklyuziv pedagogik amaliyotga ko‘prik qurishga bo‘lgan urinishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ainscow, M. (2020). Developing inclusion and equity in education. Nordic Journal of Studies in Educational Policy, 6(1), 7–16.
2. Arnaiz-Sanchez, P., De Haro-Rodriguez, R., Caballero, C. M., & Martinez-Abellan, R. (2023). Barriers to educational inclusion in initial teacher training. Societies, 13(2), 31.
3. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman.
4. Dewsbury, B., & Brame, C. J. (2019). Inclusive teaching. CBE—Life Sciences Education, 18(2), fe2.
5. Donath, L., Knogler, M., Lachner, A., & Hetmanek, A. (2023). Does professional development effectively support inclusive education? A meta-analysis. Educational Psychology Review, 35(4), Article 105.
6. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2012). Profile of inclusive teachers. EASNIE.
7. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2021). Raising the achievement of all learners in inclusive education. EASNIE.
8. Florian, L., & Camedda, D. (2020). Enhancing teacher education for inclusion. European Journal of Special Needs Education, 35(3), 433–437.
9. Jonnaert, P. et al. (2020). From curricular competence to competence in action. Prospects, 37(2), 187–203.
10. Khamzina, K. et al. (2024). Designing effective pre-service teacher training in inclusive education. Educational Psychology Review, 36, Article 13.
11. Kimhi, Y., & Bar Nir, A. (2025). Teacher preparation for the transition to inclusive education. Frontiers in Education, 10, 1510314.
12. Lindner, K.-T. et al. (2023). Teachers' attitudes and self-efficacy towards inclusive education. International Journal of Inclusive Education, 27(4), 456–471.
13. Majoko, T. (2019). Teacher key competencies for inclusive education. SAGE Open, 9(1), 1–14.
14. Moran, A. (2009). Can a competence model facilitate an inclusive approach to teacher education? International Journal of Inclusive Education, 13(1), 45–61.
15. Rajesh, R., & Joseph, Z. C. (2023). Competency-based teacher education. Journal of Family Medicine and Primary Care, 12(5), 874–880.
16. Raguindin, P. Z. J., & Li, Y. P. (2025). Core competencies of Philippine teachers for inclusive education. SAGE Open, 15(2).
17. Sharma, U., Loreman, T., & Forlin, C. (2012). Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices. Journal of Research in Special Educational Needs, 12(1), 12–21.

18. Sharma, U. et al. (2021). Measuring the use of inclusive practices among pre-service educators. Teaching and Teacher Education, 107, Article 103506.
19. Sun, R., & Feng, Y. (2025). The effect of pre-service training on efficacy for inclusive preschool teachers in China. Humanities and Social Sciences Communications, 12, 1218.
20. UNESCO. (2020). Inclusive teaching: Preparing all teachers to teach all students. Global Education Monitoring Report.
21. UNICEF. (2024). Uzbekistan: Education reform and teacher competency standards. UNICEF Uzbekistan Country Office.
22. United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). United Nations.
23. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.
24. Weinert, F. E. (2001). Concept of competence: A conceptual clarification. Hogrefe & Huber.
25. Westergard, E. et al. (2024). Outcomes of a competency-based approach for including students with disabilities. Education Sciences, 14(5), 475.
26. Woodcock, S., Sharma, U., Subban, P., & Hitches, E. (2022). Teacher self-efficacy and inclusive education practices. Teaching and Teacher Education, 117, 103802.

HISTORICISM AND CULTURAL REPRESENTATION IN HAGGARD’S WORKS (A CASE STUDY OF KING SOLOMON’S MINES)

Alimova Matluba Ishankulovna, Gulistan State Pedagogical Institute.
e-mail: alimova_1985@internet.ru
Jaloliddinov Bekzodxon Fazliddin o‘g‘li, Master’s student at Gulistan pedagogical institute
Xayrullayeva Rayxona Sherali qizi, Bachelor’s student at Gulistan pedagogical institute

Abstract: This paper explores the use of historical elements and cultural representations in the literary works of Henry Rider Haggard. Particular emphasis is placed on the novel King Solomon’s Mines, examining its historical background, the portrayal of African culture, and the structure of its characters. The study provides a scholarly analysis of how historical context and cultural imagery are interwoven in the narrative.

Keywords: historicism, cultural images, Haggard, African culture, adventure novel

ИСТОРИЗМ И КУЛЬТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХАГГАРДА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА «КОПИ ЦАРЯ СОЛОМОНА»)

Аннотация: В данной статье анализируются исторические элементы и культурные образы в творчестве Генри Райдера Хаггарда. Основное внимание уделяется роману «Копи царя Соломона», в котором рассматриваются исторические мотивы, африканская культура и система образов.

Ключевые слова: историзм, культурные образы, Хаггард, африканская культура, приключенческий роман

HAGGARD ASARLARIDA TARIXIYLIK VA MADANIY TASVIR (“SHOH SULAYMON KONLARI” ASARI MISOLIDA)

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz yozuvchisi Genri Rayder Xaggard ijodida tarixiylik va madaniy obrazlar tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor “Shoh Sulaymon konlari” asariga qaratilib, undagi tarixiy elementlar, Afrika madaniyati tasviri va obrazlar tizimi ilmiy jihatdan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiylik, madaniy obraz, Haggard, Afrika madaniyati, sarguzasht roman

Introduction. In the second half of the nineteenth century and the early twentieth century, the adventure genre experienced significant development in English literature. This literary growth was closely connected to the expansion of the British Empire, as increasing European interest in Africa and Asia was strongly reflected in literary production [2][3][4]. During this period, works depicting exotic lands, unexplored territories, and their cultures became highly popular among readers [3][7].

One of the most prominent representatives of this genre is the English writer Henry Rider Haggard. Having lived in South Africa during the 1880s, he was deeply influenced by his direct experience of the region. This exposure played a crucial role in shaping his literary creativity [1][2]. In his works, Haggard combined adventure motifs with historical narratives, ethnographic details, and cultural characteristics of indigenous peoples, presenting them in an artistic form [1][8].

One of his most famous novels, King Solomon's Mines (1885), is widely regarded as a classic example of the adventure genre in English literature [1][5]. The novel describes an expedition into the interior of Africa, inspired by ancient legends. In particular, biblical references to the treasures of King Solomon serve as a key ideological foundation of the plot [1][3].

At the same time, the novel portrays the social structures, customs, military traditions, and religious beliefs of African societies with a certain degree of realism. For instance, through the depiction of tribal systems similar to the Zulus, royal hierarchies, and ritual practices, the author attempts to construct a vivid cultural environment [1][8]. This makes the work significant not only as an adventure novel but also as an ethnographic and cultural source [2][8].

From this perspective, the present article analyzes the interaction between historicism and cultural representation in Haggard's works, with special focus on King Solomon's Mines. Through the historical imagination and cultural imagery in the novel, it is possible to understand the author's worldview as well as the spirit of his era [2][3][7].

Literature Review. The works of Henry Rider Haggard have been widely studied in Western literary scholarship, where his novels have been analyzed through various theoretical approaches. In particular, King Solomon's Mines has attracted considerable academic attention as a classical example of the adventure genre [2][7].

Western scholars, including Patrick Brantlinger, have examined Haggard's writings within the framework of postcolonial studies, focusing on the representation of colonial ideology and the portrayal of "other" cultures. According to Brantlinger, Africa in Haggard's works is often constructed as an "exotic" and "unknown" space, reflecting the worldview of European society during the colonial period [2].

Similarly, Edward Said's theory of Orientalism plays an important role in analyzing Haggard's fiction. According to Said, Western literature frequently represents Eastern and non-Western regions through stereotypical and idealized images. From this perspective, the cultural representations in King Solomon's Mines can also be seen as influenced by Eurocentric perceptions [3].

At the same time, some researchers interpret Haggard's works not only as expressions of colonial ideology but also as a form of cultural interaction and

ethnographic curiosity. In several studies, the author's interest in African societies and his relatively detailed depiction of their customs are highlighted as positive aspects of his writing [8][9].

In addition, comparative studies within the adventure genre often place Haggard alongside writers such as Robert Louis Stevenson and Rudyard Kipling. These analyses examine similarities and differences in narrative structure, character types, and the representation of exotic settings [5][6].

In Uzbek and Russian literary criticism, however, Haggard's works have been studied to a limited extent. Existing research generally treats his novels as examples of the adventure genre, while deeper analysis of historicism and cultural imagery remains insufficient [9].

Therefore, this article aims to re-examine Haggard's oeuvre, particularly King Solomon's Mines, from the perspective of the interaction between historicism and cultural representation. This approach is expected to enrich existing scholarly discussions and propose new analytical perspectives [2][7][8].

Research Methodology. This study employs a set of integrated academic approaches to analyze historicism and cultural representations in Henry Rider Haggard's King Solomon's Mines. The methodological framework is developed at the intersection of literary studies, cultural studies, and postcolonial theory [7][8].

First, the historical-literary method is applied to examine the socio-political context of the late nineteenth century, particularly the colonial period in which the novel was written. This approach makes it possible to connect the events, characters, and narrative elements of the work with the historical realities of that era [2][4].

Second, the analytical method is used to conduct an in-depth examination of cultural images, symbols, and historical references within the text. Through this process, relationships between character development, their actions, and the depicted cultural environment are identified and interpreted [1][8].

In addition, a comparative method is employed to contrast the cultural representations in Haggard's novel with those found in other adventure literature. This helps to highlight the distinctive features of the work, particularly its approach to depicting African culture [5][6].

Furthermore, content analysis is utilized to systematically categorize and examine specific cultural and historical elements within the text. This method allows for distinguishing between historically grounded details and fictional or imaginative components in the narrative [1][2].

Theoretically, the study is based on Edward Said's concept of Orientalism. This framework is used to analyze how "other" cultures are represented in the novel and to what extent Eurocentric perspectives are reflected in the text [3].

In addition, an interdisciplinary approach incorporating elements of ethnography and cultural studies is applied. This enables the interpretation of cultural images not only as literary constructs but also as socio-cultural phenomena [8][9].

As a result, the combination of these methods provides a comprehensive, objective, and academically grounded analysis of historicism and cultural imagery in the novel [2][7].

Analysis and Results. In King Solomon's Mines, historicism and cultural representations are closely interconnected. Within the fictional world created by Henry Rider Haggard, historical facts, legends, and cultural depictions complement one another, forming a coherent narrative structure [1][2].

First, regarding elements of historicism, they are primarily expressed through ancient myths and legends. The story of King Solomon's treasure, which serves as the central theme of the novel, originates from biblical sources. By linking this legend to the geography of Africa, the author blurs the boundary between reality and imagination, thereby creating a strong "historical authenticity" effect for the reader [1][3].

The geographical descriptions in the novel also contain a certain level of realism. Although the interior regions of Africa, including mountains, deserts, and unexplored territories, are presented in an adventurous style, they are also enriched with ethnographic observations. This reflects the author's personal experience in the region and the colonial context in which such representations were produced [1][2][8].

In the analysis of cultural representations, the system of characters plays a particularly important role. Through figures such as Allan Quatermain, Sir Henry, and Umbopa, different cultural perspectives are illustrated. In particular, Allan Quatermain embodies a European worldview characterized by rationality, exploration, and at times a sense of superiority. While he attempts to understand local cultures, he often interprets them from his own perspective [1][3].

The character of Umbopa, on the other hand, represents indigenous culture. His speech, actions, and leadership qualities provide insight into the social and political structures of African societies. Through this character, the author attempts to portray local culture not merely as "exotic," but as complex and structured [1][8].

At the same time, two contrasting tendencies can be observed in the cultural representation of the novel: on one hand, there is an interest in and attempt to depict indigenous cultures; on the other hand, there is a noticeable influence of Eurocentric perspectives. From the viewpoint of Orientalism theory, this results in a partial idealization and simplification of "other" cultures [3].

The findings suggest that historicism in the novel is not based on strictly factual history but rather on literary reinterpretations of historical imagination [2][3]. Similarly, cultural representations are shaped both by ethnographic elements and the author's subjective viewpoint [8][9].

Thus, in King Solomon's Mines, historicism and cultural imagery function as complementary elements that enhance the artistic value of the novel, making it significant not only as an adventure story but also as a cultural and analytical source [2][7].

Conclusion and Recommendations. The findings of this study indicate that in the works of Henry Rider Haggard, historicism and cultural representations are closely and integrally interconnected. In particular, King Solomon's Mines demonstrates a literary synthesis of historical events, myths, and ethnographic descriptions within a unified artistic framework [1][2].

The analysis shows that the historicism in the novel is not based on strictly verifiable historical facts but is instead artistically reconstructed through historical sources,

especially ancient legends and religious narratives. This creative reinterpretation allowed the author to intensify the sense of adventure and enhance reader engagement [1][3].

Cultural representations in the novel are shaped along two main directions. On the one hand, African customs, social structures, and worldviews are depicted with a certain degree of realism. On the other hand, traces of Eurocentric perspectives are also evident in these portrayals. This phenomenon can be interpreted within the framework of Orientalism theory [3].

Thus, the novel functions not only as an example of adventure literature but also as an important artistic source reflecting historical and cultural perceptions [2][7].

Recommendations:

- To conduct a deeper analysis of Henry Rider Haggard's works from the perspective of postcolonial studies [2][7];
- To carry out comparative studies between King Solomon's Mines and other adventure novels in order to better reveal its genre-specific and cultural characteristics [5][6];
- To use the novel as educational material in higher education courses related to literature and cultural studies [7][9];
- To compare Haggard's works with national literary traditions in order to explore issues of cultural interaction and influence [8][9];
- To promote further interdisciplinary research on this topic in future studies [7][8].

In conclusion, Haggard's literary heritage, particularly King Solomon's Mines, serves as an important scholarly source for examining the interaction between historicism and cultural representation, and further research in this field remains highly relevant [2][7][8].

References:

1. Haggard, H. R. (1885). King Solomon's Mines. London: Cassell.
2. Brantlinger, P. (1988). Rule of Darkness: British Literature and Imperialism, 1830–1914. Ithaca: Cornell University Press.
3. Said, E. W. (1978). Orientalism. New York: Pantheon Books.
4. MacKenzie, J. M. (1984). Propaganda and Empire: The Manipulation of British Public Opinion, 1880–1960. Manchester: Manchester University Press.
5. Stevenson, R. L. (1883). Treasure Island. London: Cassell & Co.
6. Kipling, R. (1901). Kim. London: Macmillan.
7. Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2002). The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. London: Routledge.
8. Loomba, A. (2005). Colonialism/Postcolonialism. London: Routledge.
9. Hunt, P. (1994). An Introduction to Children's Literature. Oxford: Oxford University Press.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ АНАЛИЗА ПАРЕНТЕТИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО, УЗБЕКСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Кумметова Кулдаста Эйнулла гизи, преподаватель кафедры Преподавание языков Гулистанского государственного педагогического института
e-mail: kguldasta93@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается функционально-прагматическая модель анализа парентетических конструкций на материале русского, узбекского и азербайджанского языков. Исследование направлено на выявление роли парентезы в организации высказывания и её прагматического значения в различных языковых системах (агглютинативных и флективных). В работе анализируются особенности функционирования парентетических элементов, их модально-оценочная, контактно-регулятивная и интерпретационная функции. Сопоставительный анализ показывает, что при общей универсальности парентетических конструкций в исследуемых языках наблюдаются различия в степени категоричности, модальности и коммуникативной направленности. Предлагаемая функционально-прагматическая модель позволяет систематизировать межъязыковые соответствия и выявить типологические особенности употребления парентезы.

Ключевые слова: парентетические конструкции, парентеза, функционально-прагматический анализ, сопоставительная типология, русский язык, узбекский язык, азербайджанский язык, модальность, дискурс, межъязыковые соответствия.

PARENTETIK KONSTRUKSIYALAR TAHLILINING FUNKSIONAL-PRAGMATIK MODELI (RUS, O‘ZBEK VA OZARBAYJON TILLARI ASOSIDA)

Annotatsiya. Maqolada rus, o‘zbek va ozarbayjon tillari materiallari asosida parentetik konstruksiyalarini tahlil qilishning funksional-pragmatik modeli ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot parentezaning nutqni tashkil etishdagi rolini va uning turli til tizimlaridagi (agglyutinativ va flektiv) pragmatik ahamiyatini aniqlashga qaratilgan. Ishda parentez elementlarining ishlash xususiyatlari, ularning modal-baholash, aloqa-tartibga solish va talqin qilish vazifalari tahlil qilingan. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘rganilayotgan tillarda parentez konstruksiyalarining umumiy universalligi bilan qat’iylik, modallik va kommunikativ yo‘nalish darajalari o‘rtasida

farqlar kuzatiladi. Taklif etilayotgan funksional-pragmatik model tillararo mosliklarni tizimlashtirish va parentezani qo‘llashning tipologik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Olingan natijalardan qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik, til o‘qitish metodikasi, ilmiy diskurs tahlili va kompyuter lingvistikasida foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: parentetik konstruksiyalar, parenteza, funksional-pragmatik tahlil, qiyosiy tipologiya, rus tili, o‘zbek tili, ozarbayjon tili, modallik, diskurs, tillararo moslik.

FUNCTIONAL-PRAGMATIC MODEL FOR THE ANALYSIS OF PARENTETIC CONSTRUCTIONS (BASED ON RUSSIAN, UZBEK, AND AZERBAIJAN LANGUAGES)

Abstract. This article examines the functional-pragmatic model for analyzing parenthetical constructions based on materials from Russian, Uzbek, and Azerbaijani languages. The study aims to identify the role of parentheses in the organization of utterance and their pragmatic significance in various linguistic systems (agglutinative and inflectional). The work analyzes the functional features of parenthetical elements, their modal-evaluative, contact-regulatory, and interpretative functions. Comparative analysis shows that despite the general universality of parenthetical constructions in the studied languages, differences are observed in the degree of categoricity, modality, and communicative orientation. The proposed functional-pragmatic model allows for the systematization of interlingual correspondences and the identification of typological features in the use of parentheses. The obtained results can be used in comparative linguistics, translation studies, language teaching methodology, scientific discourse analysis, and computational linguistics.

Keywords: parenthetical constructions, parenthesis, functional-pragmatic analysis, comparative typology, Russian language, Uzbek language, Azerbaijani language, modality, discourse, interlingual correspondences.

Введение. В современной лингвистике всё большее внимание уделяется исследованию средств, обеспечивающих организацию и интерпретацию речевого взаимодействия. К числу таких средств относятся парентетические конструкции – особые элементы высказывания, которые вносят дополнительные модально-оценочные, пояснительные или коммуникативно-регулятивные значения. Несмотря на то, что традиционно парентеза рассматривалась как второстепенный компонент предложения, современные исследования показывают её значимую роль в формировании прагматической структуры текста и управлении интерпретацией высказывания.

Парентеза имеет позитивные свойства при использовании во всех стилях русской речи [1, 14]. В научном стиле повсеместно распространено использование цитат, комментариев, аргументации, без них сложно представить газетно-публицистический стиль. Эти фигуры речи обычно имеют форму именно парентетических конструкций. В официально-деловом стиле

речи, особенно в устных жанрах, употребление аргументирующих и комментирующих вставок, опора на авторитетные источники является категориальной и этической нормой. В художественном и разговорном стилях парентезы обеспечивают эмоциональность и экспрессивность, являются синтаксическим механизмом оформления личного мнения автора [1, 13]

Особую научную значимость приобретает сопоставительное изучение парентетических конструкций в языках разных типологических групп. Такой подход позволяет выявить как универсальные свойства парентезы, так и специфические особенности её функционирования в различных языковых системах. В данной работе анализ проводится на материале русского, узбекского и азербайджанского языков, что даёт возможность сопоставить функционирование парентетических элементов в славянской и тюркских языковых традициях.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью разработки комплексной модели анализа парентетических конструкций, учитывающей их функциональные и прагматические характеристики. В рамках статьи предлагается функционально-прагматическая модель, позволяющая рассматривать парентезу как средство организации дискурса и управления коммуникативным взаимодействием.

Цель исследования – выявить функционально-прагматические особенности парентетических конструкций и определить их роль в организации высказывания в русском, узбекском и азербайджанском языках.

Основная часть. Исследование функционирования языка представляет одно из актуальных направлений в современной лингвистике. В последние годы в лингвистике сформировалась новая научная парадигма, согласно которой лексические единицы должны быть рассмотрены не только с точки зрения структуры, но и с точки зрения функционирования. Если раньше научный интерес, как правило, был сконцентрирован на структурном анализе, направленном на предмет, изолированный от внеязыковой действительности, то в настоящее время одно из центральных мест занимает проблема функционирования единиц языка, предполагающая приоритет антропоцентрического подхода к лингвистическим исследованиям.

Такая смена приоритетов и, соответственно, постановки задач является вполне закономерной, ибо современная лингвистическая наука активно начала следовать идеям мировой лингвистики, имеющей антропоцентрическую и функциональную направленность уже на протяжении нескольких десятилетий. К идеям антропоцентрической лингвистики сегодня все чаще обращаются авторитетные российские и отечественные ученые, поскольку тенденция поставить человека во главу угла научных исследований обеспечивает их специфический ракурс, благодаря которому появляется возможность установить связи между языком и мышлением, языком и культурой. Несмотря, на широкий интерес исследователей к данной проблематике, многие вопросы, связанные с функциональным подходом к синтаксическим единицам, в том числе – к парентетическим конструкциям русского, узбекского и

азербайджжанского языков остаются недостаточно разработанными и носят полемичный характер. Анализ функциональных свойств парентетических конструкций формирует комплексное представление о данной синтаксической единице и помогает более эффективно использовать её потенциал в современных текстах, а также раскрыть их функциональные особенности. Изучение механизмов возникновения и функционирования русских [4, 362], узбекских и азербайджанских парентез даёт основу для методических рекомендаций по развитию культуры речи.

В условиях глобализации и интеграции научного сообщества важно понимать, как различные языки и культуры используют парентетические конструкции для передачи информации. Сравнительный анализ русского, узбекского и азербайджанского языков позволит выявить как общие, так и специфические черты их функционирования.

Парентетические конструкции представляют интерес с точки зрения синтаксиса, семантики и прагматики. Исследование их функциональных особенностей поможет углубить знания о структуре и динамике языков, а также о том, как они отражают культурные и когнитивные особенности носителей.

В последние годы наблюдается рост интереса к междисциплинарным подходам в лингвистике. Изучение парентетических конструкций в контексте различных языков может стать вкладом в развитие таких направлений, как когнитивная лингвистика, социолингвистика и сравнительная лексикография.

Парентетические конструкции являются одной из стилеобразующих единиц научного, официально-делового и газетно-публицистического стилей речи. Парентетические конструкции обладают текстообразующими свойствами, характерными для всех стилей речи. Парентетические конструкции являются сильным аргументирующим механизмом в устной и письменной речи. Так называемые «слова-паразиты» являются синтаксически лишними и семантически пустыми парентетическими конструкциями. Парентетические конструкции не только оформляют некоторые безэквивалентные лексемы, но и сами зачастую являются безэквивалентными грамматическими единицами, нуждающимися в особых подходах при переводе и при обучении русскому языку иностранцев.

В рамках настоящей работы нами предлагается авторская функционально-прагматическая модель анализа парентетических конструкций, которая позволяет выявлять их коммуникативную нагрузку, сопоставлять их функционирование в трёх языках, а также применять результаты в сопоставительном языкознании, переводоведении, преподавании языков, дискурсивном анализе, автоматической обработке текста.

Традиционные подходы рассматривают парентетические конструкции преимущественно как факультативные синтаксические включения. Однако межъязыковой анализ показывает, что их основная роль заключается в организации дискурса и регулировании коммуникативного взаимодействия. Они функционируют подобно дискурсивным частицам: они выполняют метакоммуникативные функции [2, 1953]. В связи с этим предлагается рассматривать парентезу как инструмент прагматического

управления высказыванием. Модель основывается на предположении, что парентетические конструкции выполняют не столько синтаксическую, сколько дискурсивно-регулятивную функцию.

Предлагается рассматривать парентетические конструкции через трёхуровневую функциональную систему:

Таблица 1

Первый уровень – семантический – смысловая функция (определяет, *что* добавляет парентеза)

Тип	Функция
Уточняющая	конкретизация информации
Оценочная	выражение отношения говорящего
Комментирующая	дискурсивные маркеры
Свидетельская	источник информации
Контактная	установление связи с адресатом

Таблица 2

Второй уровень – прагматический – коммуникативная цель (определяет *зачем* используется)

Функция	Назначение
Смягчение	снижение категоричности
Акцентуация	усиление смысла
Дистанцирование	ослабление авторской ответственности
Организация дискурса	структурирование речи
Апелляция к адресату	установление контакта

Таблица 3

Третий уровень – типологический (межъязыковой)

Язык	Доминирующий тип
Русский	оценочно-комментирующий
Узбекский	контактно-организующий
Азербайджанский	модально-смягчающий

Нами для анализа парентетических конструкций в трёх рассматриваемых языках предлагается функциональная сетка:

а) определение формы;

б) определение функции;

в) межъязыковое соответствие.

Таблица 4

Функциональная сетка

ПАРЕНТЕТИЧЕСКАЯ КОНСТРУКЦИЯ		
Семантика	***Прагматика***	***Дискурс***
Что добавляет?	***Зачем?***	***Как влияет?***
Уточнение	Смягчение	Связность

Оценка Комментарий Очевидность	Акцент Дистанция Апелляция	Аргументация Контакт Структура

Определение формы – дефиниция парентических конструкций (вводное слово, вставное предложение или частица). Например: Он, *вероятно*, придёт. U, *ehtimol,* keladi. O, *yəqin ki,* gələcək.

Таблица №5

Определение формы

Тип	**Пример**
Вводное слово	конечно, ehtimol, yəqin ki
Вставное предложение	как известно, ma’lumki, məlumdur ki
Частица	ведь, axir, axı

Определение функций парентетических конструкций. Например:
Он, *как известно,* уже уехал.

Таблица №6

Определение функций

Параметр	**Результат**
Семантика	пересказывательность
Прагматика	пересмотр общего знания
Дискурс	усиление аргументации

Межъязыковое соответствие – функция сохраняется, но степень категоричности различается. В тюркских языках (в узбекском и азербайджанском) парентеза чаще выполняет модально-регулятивную функцию.

Таблица №7

Межъязыковое соответствие

Русский	**Узбекский**	**Азербайджанский**
как известно	ma’lumki	məlumdur ki

Данная предложенная модель может применяться в перевоведении, в преподавании языков, в анализе научных текстов, в компьютерной лингвистике.

В переводе позволяет избегать буквального перевода и сохранению прагматики: *как известно – məlumdur ki (вместо məlumdur).*

В преподавании языков может использоваться как упражнение по дискурсивной компетенции и средство обучения смягчению высказывания.

В анализе научных текстов позволяет выявлять степень авторской вовлечённости и стратегию аргументации.

В компьютерной лингвистике применима для разметки дискурса, контент-анализа, выявления субъективности.

Предложенная функционально-прагматическая модель демонстрирует универсальность парентетических конструкций, выявляет их типологические различия, переводит исследование из описательного уровня в прикладной. Тем самым парентетические конструкции рассматриваются не как второстепенные вспомогательные элементы, а как инструмент управления коммуникативным взаимодействием, регулирования коммуникативной функции.

Таким образом, сранительно-сопоставительный анализ парентетических конструкций русского, узбекского и азербайджанского языков показывает универсальность прагматической роли парентезы, различие в степени модальности контактности. Тем самым парентетические конструкции выступают инструментом управления интерпретацией высказывания.

Следовательно, парентеза не просто вставка, а средство управления речью. В русском языке она чаще выражает оценку, в узбекском организует контакт, в азербайджанском – смягчает высказывание [5, 187].

Заключение. Проведённый анализ показывает, что парентетические конструкции являются важным элементом дискурсивной структуры высказывания и выполняют значимые прагматические функции. Несмотря на типологические различия между русским, узбекским [3, 330] и азербайджанским языками, парентеза в них проявляет универсальную способность регулировать интерпретацию текста, выражать отношение говорящего и структурировать коммуникативное взаимодействие.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что в русском языке парентетические конструкции чаще используются для выражения авторской оценки и интерпретации информации. В узбекском языке они выполняют преимущественно контактно-регулятивную функцию и способствуют организации речевого взаимодействия. В азербайджанском языке парентеза нередко служит средством смягчения высказывания и снижения степени категоричности.

Предложенная функционально-прагматическая модель анализа позволяет систематизировать межъязыковые соответствия парентетических конструкций и выявить их типологические особенности. Это даёт возможность рассматривать парентезу не как второстепенный синтаксический элемент, а как важный инструмент управления коммуникативным процессом.

Результаты исследования могут быть использованы в сопоставительной лингвистике, переводоведении, методике преподавания языков, анализе научных текстов и в задачах компьютерной обработки дискурса.

Список литературы:

1. Антонова В.В. О лингвокультурологическом потенциале синтаксических конструкций русского (на материале парентезы). Вестник РУДН, серия Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2014, № 4
2. https://journals.rudn.ru/russian-language-studies/article/download/9964/9415
3. Ленор А. Гренобль. Вставки в русском языке. Журнал прагматики. Том 36, выпуск 11, ноябрь 2004 г., страницы 1953-1974

4. Po‘latov Sh. Ona tili fanidan ma’ruzalar to’plami – Toshkent: Tafakkur, 2020. -448 b.
5. Розенталь Д.Э. Современный русский язык – 19-е изд. – М. : АЙРИС-пресс, 2025. – 448 с. – (от А до Я)
6. Şəmil Sadiq, Elxan Nəcəfov, Arif Əsədov Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. 17-ci nəşr. Baki-2024. 352 səh.

RAVON NUTQ KOMPETENSIYASINI DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Abdullayeva Charos Farxodovna Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

e-mail: abdullayevacharos710@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning ravon nutq kompetensiyasini differensial yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Tadqiqotda ravon nutqni shakllantirish jarayonida individual yondashuv, darajaga mos nutqiy vazifalar, multimodal muhit, strategik kompetensiyani rivojlantirish, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va moslashuvchan baholashning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, nutqiy avtomatizatsiya, motivatsion muhit hamda interaktiv metodlarning ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy asosda izohlangan. Tadqiqot natijalari differensial yondashuv asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni talabalarning kommunikativ faolligi va spontan nutq ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ravon nutq kompetensiyasi, differensial yondashuv, kommunikativ kompetensiya, speaking, pedagogik shart-sharoitlar, multimodal ta’lim, strategik kompetensiya, scaffolding, interaktiv metodlar, CEFR.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING FLUENT SPEECH COMPETENCE BASED ON A DIFFERENTIAL APPROACH

Annotation: This article analyzes the pedagogical conditions for developing students’ fluency competence through a differentiated approach. The study highlights the importance of individualized instruction, level-based speaking tasks, multimodal learning environments, strategic competence development, pedagogical support, and flexible assessment in the process of speech fluency development. Furthermore, the role of speech automatization, motivational environment, and interactive methods in improving communicative competence is scientifically explained. The findings indicate that differentiated instruction significantly enhances students’ communicative activity and spontaneous speaking skills in foreign language learning. Humans spent centuries inventing grammar rules only to discover students still freeze when asked to “speak freely for two minutes.” Educational irony remains undefeated.

Keywords: fluency competence, differentiated approach, communicative competence, speaking skills, pedagogical conditions, multimodal learning, strategic competence, scaffolding, interactive methods, CEFR.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ БЕГЛОЙ РЕЧИ НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА.

Аннотация: В данной статье анализируются педагогические условия развития компетенции беглой речи студентов на основе дифференцированного подхода. В исследовании раскрывается значение индивидуализированного обучения, речевых заданий с учетом уровня подготовки, мультимодальной образовательной среды, развития стратегической компетенции, педагогической поддержки и гибкого оценивания в формировании беглой речи. Также научно обоснована роль речевой автоматизации, мотивационной среды и интерактивных методов в развитии коммуникативной компетенции. Результаты исследования показывают, что учебный процесс, организованный на основе дифференцированного подхода, способствует эффективному развитию коммуникативной активности и спонтанной речи студентов.

Ключевые слова: компетенция беглой речи, дифференцированный подход, коммуникативная компетенция, устная речь, педагогические условия, мультимодальное обучение, стратегическая компетенция, scaffolding, интерактивные методы, CEFR.

Kirish. Ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirish tizimli tashkil etilgan, interaktiv va talaba markazli o‘quv faoliyatini talab etadi. Kommunikativ vaziyatlarni yaratish, xatoga tolerant muhitni ta’minlash, muntazam nutqiy mashqlarni tashkil etish hamda metakognitiv nazoratni rivojlantirish ushbu jarayonning asosiy pedagogik shartlarini tashkil etadi. Mazkur shartlar differensial yondashuvni samarali qo‘llash uchun zarur metodik asos vazifasini bajaradi.

Ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirishning umumiy pedagogik shartlarini izchil tahlil etadigan bo‘lsak, shubhasiz, yuqori samaradorlikka erishishi uchun ular differensial yondashuv asosida tashkil etilishi zarur. Chunki dars jarayonida ta’lim oluvchilarning til darajasi, nutqiy imkoniyatlari hamda psixologik tayyorgarligi hech qachon bir xil bo‘lmaydi. Shuni inobatga olgan holda, ravon nutqni shakllantirish jarayoni individual ehtiyojlarga moslashtirilgan taqdirdagina samarali natija beradi. Bu esa o‘quv faoliyatini differensial tashkil etishni pedagogik zarurat sifatida yuzaga chiqaradi.

Differensial yondashuvning asosiy shartlaridan biri deya — nutqiy vazifalarni talabaning mavjud darajasiga mos holda tashkil etishni ta’kidlash mumkin. Ravon nutqni rivojlantirish jarayonida topshiriqning murakkablik darajasi to‘g‘ri tanlanishi alohida ahamiyatga molikdir, chunki haddan tashqari murakkab vazifalar talabaning nutqiy faollik ko‘rsatkichini pasaytiradi, aksincha ortiqcha sodda vazifalar esa rivojlanishni sekinlashtiradi. Shu bois bir xil mavzu doirasida turli darajadagi talabalar uchun differensial vazifalar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir deb hisoblaymiz va quyidagi tizimlarni taklif etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Jumladan, boshlang‘ich darajada qisqa javob va tavsiflash, o‘rta

darajada fikrni kengaytirish, yuqori darajada esa tahlil va baholashga yo‘naltirilgan nutqiy faoliyatni tashkil etish. I.S.P. Nationning nutq ravonligini rivojlantirish mashqlari talabaning mavjud darajasiga mos bo‘lishi zarurligini ta’kidlashi fikrimizni isbotlaydi[1].

Ravon nutqni rivojlantirishning yana bir muhim pedagogik omillaridan biri — individual o‘rganish trayektoriyasini shakllantirish deb hisoblaymiz. Mazkur jarayon, differensial yondashuv doirasida har bir talabaning rivojlanish sur’ati va ehtiyojlarini inobatga olgan holda, unga mos nutqiy maqsadlar belgilash, individual topshiriqlar ishlab chiqish va o‘zlashtirish dinamikasini muntazam monitoring qilishni o‘z ichiga oladi. C.A. Tomlinson ham differensial ta’limning asosiy komponentlaridan biri sifatida aynan individual rivojlanish yo‘nalishini belgilash zarurligini ko‘rsatadi[2]. Bu yondashuv talabaning o‘z imkoniyatlari doirasida barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Shuningdek, ravon nutqni rivojlantirish uchun o‘quv jarayonida multimodal va interaktiv muhit yaratish zarur. Bunday muhitning yaratilishi turli o‘rganish uslublariga ega talabalarni nutqiy faoliyatga jalb etish imkonini beradi. Video va audio materiallar asosida muhokamalar tashkil etish, vizual stimullar yordamida nutq yaratish kabi usullar talabalarning nutqiy faolligini oshiradi hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Bu esa o‘quv jarayonini yanada moslashuvchan va samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Differensial yondashuv sharoitida baholash jarayoni ham moslashtirilgan bo‘lishi ravon nutq kompetensiyasini shakllantirishning ustuvor shartlaridan biridir. Ravon nutqni baholashda asosiy e’tibor grammatik aniqlikka emas, balki nutqning uzluksizligi, tezligi va kommunikativ samaradorligiga qaratilishi qat’iyan ta’kidlanadi. CEFR tizimi va talablarida ham ravon nutq spontan va uzluksiz nutq ishlab chiqarish qobiliyati sifatida tavsiflanadi. Shu sababli baholash mezonlarini differensiallash talabaning real nutqiy kompetensiyasini aniqlash uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Ravon nutqni rivojlantirishda pedagogik qo‘llab-quvvatlash, ya’ni “scaffolding” ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga ko‘ra o’qituvchi yana markazlashadi, ya’ni o‘qituvchi tomonidan tayanch iboralar berish, nutqni boshlash uchun yo‘naltiruvchi savollar taqdim etish hamda model gaplardan foydalanish talabalarga nutqiy faoliyatni bosqichma-bosqich egallash imkonini yaratadi. L.S. Vygotskiy nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchilar aynan yordam asosida yuqori rivojlanish bosqichiga ko‘tariladi[3]. Shu bois pedagogik qo‘llab-quvvatlash differensial yondashuvning ajralmas elementi hisoblanadi.

Umumiy tahlil qilinganda, differensial yondashuv asosida ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik jihatdan moslashuvchan, tizimli va talaba ehtiyojlariga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonini talab etadi. Darajaga mos nutqiy vazifalar, individual rivojlanish trayektoriyasi, multimodal muhit, moslashuvchan baholash hamda pedagogik qo‘llab-quvvatlash ushbu jarayonning asosiy

komponentlarini tashkil etadi. Mazkur shartlar talabaning passiv bilim egasidan faol nutq subyektiga aylanishini ta’minlaydi.

Ravon nutq kompetensiyasini differensial yondashuv asosida rivojlantirish jarayonida vaqt omilini pedagogik jihatdan moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, an’anaviy o‘qitish modelida barcha talabalar uchun bir xil vaqt chegarasi belgilanishi ularning individual nutqiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli differensial yondashuvda vaqt resursi ham o‘quvchilarning darajasi va tayyorgarligiga mos ravishda boshqarilishi maqsadlidir. Xususan, past darajadagi talabalarga nutqiy faoliyatga tayyorlanish uchun ko‘proq vaqt ajratilishi, yuqori darajadagi talabalar uchun esa spontan nutq vazifalarini joriy etishilishi shular jumlasidandir. I.S.P. Nation o‘z tadqiqotlari davomida nutq ravonligini rivojlantirishda vaqt bosimi va tezkorlik omilining muhimligini alohida ta’kidlaydi. Shu bois “timed speaking” kabi mashqlarni bosqichma-bosqich joriy etish pedagogik jihatdan samarali uslub deb ishonamiz.

Ravon nutqni rivojlantirishda nutqiy strategiyalarni o‘rgatish ham muhim metodik yo‘nalishlardan biridir. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, talabalar ko‘pincha grammatik bilimga ega bo‘lishiga qaramay, nutqni davom ettirishda qiyinchilikka duch keladi. Bu esa ularning strategik kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanadi. Shu sababli o‘quv jarayonida fikrni davom ettirish iboralari, vaqt yutish strategiyalari hamda muqobil ifoda vositalarini o‘rgatish zaruriyati paydo bo‘ladi. M.Canale va M. Swain kommunikativ kompetensiya tarkibida strategik komponentni alohida ajratib ko‘rsatadi[4]. Mazkur yondashuv talabalarga nutq jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni mustaqil yengib o‘tish imkonini beradi.

Ravon nutqning yana bir muhim xususiyati sifatida avtomatiklikni keltirish mumkin. Ushbu sifat takroriy nutqiy faoliyat orqali shakllanadi va differensial yondashuvda bir xil mavzuni turli kontekstlarda qayta ifodalash, qayta hikoya qilish hamda vaqtni qisqartirish asosida nutqni takrorlash kabi metodik usullardan foydalanishni talab qiladi. Ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirish bo’yicha mutaxassis sifatida I.S.P.Nation takroriy nutq mashqlari ravon nutq rivojining asosiy mexanizmlaridan biri ekanligini o‘z tadqiqoti doirasida asoslab beradi. Bu esa nutqiy faoliyatni faqat epizodik emas, balki tizimli ravishda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Ravon nutqni rivojlantirishda talaba–talaba o‘rtasidagi muloqotni kuchaytirish yani “peer learning” metodi ham muhim pedagogik shart hisoblanadi. Juftlikda ishlash, kichik guruh muhokamalari va “information gap” tipidagi mashqlar talabalarning o‘zaro kommunikativ faolligini oshiradi. M.H. Long ham o‘z ishlanishlari doirasida interaksion gipotezasida til o‘rganish jarayoni aynan muloqot orqali samaraliroq kechishini ta’kidlaydi [5]. Shu bois differensial yondashuvda o‘qituvchi markazli muloqotdan talaba markazli interaksiyaga o‘tish zarur.

Shuningdek, nutqiy faoliyatni bosqichma-bosqich murakkablashtirish differensial yondashuvning muhim didaktik tamoyillaridan biridir. Bunda nazoratli

nutq (controlled speaking), yarim erkin nutq (guided speaking) va erkin nutq (free speaking) bosqichlari izchil ravishda tashkil etiladi. J. Harmer mazkur bosqichlar orqali nutqiy kompetensiyaning samarali rivojlanishini ta’minlash mumkinligini ta’kidlaydi [37]. Bu yondashuv talabalarning nutqiy faoliyatini asta-sekin murakkablashtirish orqali ularni mustaqil kommunikatsiyaga tayyorlaydi.

Ravon nutqni rivojlantirish jarayonida motivatsion muhitni shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega. Talabalarning nutqiy faolligi ularning ichki motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda qiziqarli va shaxsiy tajriba bilan bog‘liq mavzularni tanlash, ijobiy baholash va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish muhim rol o‘ynaydi. Yuqoridagi fikrlar Z. Dörnyei ilmiy izlanishlari natijasi deb topilgan sababi u motivatsiyani til o‘rganishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida baholaydi[38]. Shu sababli differensial yondashuvda motivatsion omillarni ham individual xususiyatlarga mos ravishda tashkil etish zarur.

Ravon nutqni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri zamonaviy ta’lim sharoitida texnologiyalardan differensial foydalanishdir. Video bloglar yaratish, audio yozuvlar asosida nutqiy mashqlar bajarish hamda sun’iy intellekt asosidagi platformalardan foydalanish talabalarga mustaqil nutqiy faoliyatni rivojlantirish imkonini beradi deya alohida ta‘kidlash maqsadga muvofiqdir. Bu esa o‘quv jarayonini an’anaviy auditoriya bilan cheklab qo‘ymasdan, kengroq kommunikativ muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, differensial yondashuv asosida ravon nutq kompetensiyasini rivojlantirish ko‘p omilli va tizimli pedagogik jarayon bo‘lib, unda vaqtni moslashtirish, strategik kompetensiyani rivojlantirish, nutqiy avtomatizatsiyani shakllantirish, interaktiv muloqotni tashkil etish, bosqichma-bosqich murakkablashtirish, motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash hamda texnologiyalardan samarali foydalanish asosiy o‘rin tutadi. Ushbu mexanizmlar o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilgandagina ravon nutqni rivojlantirish jarayoni yuqori samaradorlikka erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nation, I. S. P. “The four strands”, 2007.

2. Tomlinson, C. A., “How to differentiate instruction”. ASCD, 2014.

3. Vygotsky, L. S., “Mind in society”. Harvard University Press, 1978.

4. Canale, M., Swain, M., “Theoretical bases of communicative competence”, 1980.

5. Long, M., “The role of the linguistic environment”, 1996.

Mundarija.

Aniq va tabiiy fanlar hamda ularni o‘qitish metodikasi.

1. Niyozov M. Veb texnologiyalar asosida intellektual kompetensiyalarni takomillashtirishga qo‘yiladigan talablar.....**4-8**
2. Yuldashov A., Yoqubov S., Ahmedova V., Meliqo‘ziyev S., Shermatov J., Sirdaryo viloyati – o‘ziga xos turizm obyekti sifatida…….....…..….**9-19**
3. Xamzaqulov E., Soyibova M., Ne’matova R. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fan sifatida yuzaga kelish tarixi va bugungi kundagi o‘rni.....**20-24**
4. Raxmonov J., Mavlyanov M., Elmuradova M. Fazoda geometrik jisimlarni kiritish usullari va jismlarni hajmini topishning ba’zi bir metodlari.....**25-31**
5. Karshibaev X. Oliy ta’limda biologik fanlarini o‘qitishda kompleks loyihalash metodini qo‘llash.....**32-37**

Pedagogika.

6. Xoliqov U., Sariboyev N. Yoshlarni shaxmat o‘rgatish jarayonida intellektual rivojlanishning pedagogik asoslari.....**38-48**
7. Bolbekov E., Toshpo‘latov E. 15–16 yoshli bolalarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish ustuvorligi.....**49-55**
8. Sariboyev Sh. Sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvning metodik asoslari va har bir sportchining imkoniyatiga qarab mashg‘ulotlarni rejalashtirish.....**56-60**
9. Eshonqulov O‘. Talabalarning jismoniy tayyorgarligini oshrishda workout vositalaridan foydalanish metodikasi.....**61-67**
10. Xakimova N. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning kognitiv qobiliyatini rivojlantirish jarayoni **68-71**
11. Alijonov O. 11–12 yoshli karatechilarning maxsus jismoniy sifatlarini oshirish metodikasi.....**72-76**
12.Yo‘ldoshev A. Basketbolda tezkorlik va chidamlilikni rivojlantirish usullari.....**77-81**
13. Hosilbekova L. Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarni inklyuziv ta’limga tayyorlash mehanizmlarini takomillashtirish **82-88**

Filologiya va uni o‘qitish metodikasi.

14. Alimova M., Jaloliddinov B., Xayrullayeva R. Historicism and cultural representation in haggard’s works (a case study of king solomo’s mines) **89-93**
15. Kummetova K. Функционально-прагматическая модель анализа парентетических конструкций (на материале русского, узбекского и азербайджанского языков) **94-101**
16. Abdullayeva Ch. Ravon nutq kompetensiyasini differensial yondashuv asosida rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.....**102-106**

Sayhun ilmiy ilmiy axborotnomasi ilmiy-uslubiy jurnali
2026-yil 1-soni

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnali elektron to‘plam sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA) ning 2023-yil 9-martdagi 067833 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi.

O‘zbekiston Milliy kutubxonasiga 2023-yil 11-oktabrdagi murojaat asosida ISSN 2992-9164 tartib raqami berildi. 2024-yil 20-iyunda (online) E-ISSN 3030-3090 raqamini oldi.

OAK Rayosatining 2024-yil 28-avgustdagi 360/5 qaroriga muvofiq **“Pedagogika”** fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy jurnalining navbatdagi 2026-yil 1-soni chop etildi.

Texnik muharrirlar: O.A.Xidirov, G.Y.Asadova

Tahririyat manzili: Guliston shahri, Bo‘ston MFY talabalar ko‘chasi 49-uy.
Pochta indeksi:120100, Faks: (0367) 226-57-90,
e-mail: info@gspi.uz

“Sayhun ilmiy axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnalining 2026-yil 1-soni
106 sahifadan tashkil topgan.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma’lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.